

Публікації

УДК 398(477) : 001.8(049.3)

Василь СОКІЛ [керівник проекту]

МАТЕРІАЛИ ДО ФОЛЬКЛОРИСТИЧНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Випуск 4

У черговій добірці матеріалів до «Фольклористичної енциклопедії України» представлено статті з різних аспектів: персоналії, здебільшого маловідомі, фольклорні персонажі (міфологічні, історичні, казкові). Репрезентовано жанри усної словесності, теоретичні розробки, художні засоби народних творів. Містяться відомості про окремі збірники, часописи, а також науково-освітні установи, що займаються дослідженням фольклористики.

Ключові слова: фольклористична енциклопедія, персоналія, персонаж, жанр, збірник.

© В. СОКІЛ, 2017

АВТЕНТИЧНИЙ ФОЛЬКЛОР — традиційна народна творчість у своєму природному побутуванні, органічна частина духовної культури. Основні риси: синкретизм (охоплює мовлення, музику, танець, міміку, гру на народних інструментах, матеріальний антураж та ін.), анонімність та колективний характер творення, усний спосіб передачі від покоління до покоління, варіантність, зв'язок з конкретним середовищем виникнення та поширення. Зберігає єдність з працею та щоденним життям, родинним та громадським побутом, історією, обрядами та звичаями народу, національною ментальністю. Характеризується стійким жанровим складом, узвичаєним для певного територіального осередку репертуаром, виконавською манерою, мовленнєвими рисами. А. ф. виявляється у календарно- (колядках, веснянках, купальських та петрівчаних, жнивних) та родинно-обрядовій пісенності (хрестинних, весільних та похоронних зразках); ліроепічній поезії (думах, історичних піснях, піснях-хроніках, баладах); родинно- та соціально-побутових творах (про кохання та сімейне життя, козацьких, чумацьких, бурлацьких та ін.), народній прозі (казках, легендах та переказах, оповіданнях, пареміях), драмі (вертепі та ін.), інструментальній і танцювальній музиці (коломиїках, козачках та ін.). Зберігаючи давні пласти сприйняття та осмислення світу, пов'язаний з кожною окремою епохою, втілюючи взаємодію традиції, імпровізації та інновацій, розкриваючи національне через сукупність локальних проявів. Поняття А. ф. певною мірою наближається до поняття «місцевий, локальний, регіональний ф.». Саме зв'язок з природним локальним (зазвичай сільським) та етнічним середовищем — одна із важливих умов існування. Перенесена в інше середовище, ізольована від свого, відображена в сценічних формах виконавства народна творчість втрачає свої специфічні властивості та ознаки автентичності. В Україні А. ф. найкраще зберігся у центральному Подніпров'ї, особливо в окремих районах Черкаської, Полтавської, Київської обл., північно-західному Поліссі та Карпатах (С. Грица). На регіони Полісся та Українських Карпат (Лемківщину, Бойківщину та Гуцульщину) як «клондайки» усної словесності вказував також у свій час М. Грушевський.

Літ.: *Грушевський М.* Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. 1925. Кн. 5. С. 3—14; *Грица С. Й.* Автентичний фольклор // Енциклопедія сучасної України.

К., 2001. Т. 1. С. 97; Кабаши́на К. П. Аўтэнтычны фальклор // Беларускі фальклор: энцыклапедыя. Мінск, 2005. Т. 1. С. 101—102.

М. Качмар

АНАФОРА у фольклорі (грец. *anaphora* — виношу на гору, виділяю) — повтор однакових звуків, слів або словосполучень на початках частин усних народних творів або слів. Розрізняють анафору лексичну, строфічну, синтаксичну, звукову. А. бере початок із давнього світогляду людей і їх словесності з відображенням однотипних дій за аналогією повторами, як у замовляннях із лексичними єдинопочатками: «Ти запеку запечи, ти зануду зануди, ти завару завари, а до мене милого, коханого приведи!». Їхня функція у тексті прикладна — вплинути на дійсність. У творах пізньої доби цей засіб втрачає магічну функцію і набуває художньо-естетичної. Нанизування повторюваних дій без причинно-наслідкового зв'язку притаманне кумулятивним казкам, де ретардує оповідь та сприяє запам'ятовуванню фабули («Колобок», «Ріпка»). Часто такі віршові елементи перегукуються із формулами замовлянь, як у казці про котика і півника, де півник гукає по допомогу: «Мій котику, мій братику, // Несе мене лиска // За круті гори, // За бистрії води // За кленові ліса». За словами І. Березовського, «...римована імпровізація на теми «звіриноного епосу» в поетичній практиці вилася у своєрідну з винятковою концентрацією епічного елемента художню мініатюру». Деякі з кумулятивних творів повністю перейшли в ранг жартівливих пісень, залишаючись по суті кумулятивними казками, що співаються («Як служив я в пана...», «Ой піду я на базар»). Найпоширенішими фігурами в кумулятивних казках є А. Окрім генетичного зв'язку із замовляннями та спорідненості з жартівливими піснями, кумулятивні казки перегукуються наявністю А. з окремими елементами інших груп казкового та неказкового епосу, з пареміями, жанрами дитячого фольклору, як скоромовки, лічилки, потішки, коліскові, небиліці тощо. Вказаний засіб поезики сприяє відображенню хвилюючих моментів у житті людини, стану збудження, підвищеного реагування індивідуума на довкілля. Ретардація синонімічними рядами зі звуковими А. виструнчує будову думи: «Ой уклоняюся наперед Господу Богу, // І отаману —

батькові кошовому, // І всьому товариству кривому і сердешному, // І всім головам слухаюцим, // І на многії літа до кінця віку!» («Невільники на каторзі»). В соціально-побутових піснях завдяки єдинопочаткам теж створюється підсилене емоційно сприймання звука, слова, його частини чи словосполучення, як у козацькій: «Розлилися круті бережечки, // Гей, гей, по роздоллі; // Пожурились славні козаченьки, // Гей, гей, у неволі» чи строкарських: «Ненько ж моя, квітко, // Як у строку гірко — // Ні їсти, ні пити, // Ні сісти спочити». Єдинопочатки рядків виконують функцію поєднання віршів і строф, як у коломийках: «Ой хто хоче гроші мати, цигари курити, // Той най іде в Бориславль млинком покрутити, // Ой хто хоче гроші мати, калачики їсти, // Той най іде в Бориславль в замороку лізти!» Стилістична роль строфічних А. у них — зв'язкова, ритмобудівельна й експресивна і «допомагає заповнювати «правильні» структури коломийок, організовувати танцювальний ритм» (Н. Шумада). Основна стилістична функція повтору — художнє увиразнення мови, посилення її експресивно-зображальних властивостей. А. відразу акцентують увагу на темі твору. Дублюючись на початках цезур, недоброзичливі побажання створюють почуттєву домінанту розпачу, гніву. Цікавим явищем у стилістичному аспекті є багаторазові вживання окремих звуків. Звуковий образ «зростається» зі змістом: «**Ві**є вітер, **ві**є буйний, гне **оси**ку, **сви**ще» вчуваються сила вітру та свист буревію, які передано багаторазовим відтворенням приголосних, наближених до звучання вихору. А. проявляють добру збереженість, різноманітність і поліфункціональність на історичному рівні. Головні ролі А. у фольклорному тексті: 1) організація структури — зв'язку частин тексту; 2) емоційно-експресивна; 3) граматична — вираження інтенсивності дії, повторюваності, багатократності (переважно з підсилювальними частками та дієсловами на позначення руху чи монотонного заняття). Функції повторів зазвичай поліфункціональні в одному тексті.

Літ.: Франко І. Знадоба до вивчення мови і етнографії українського народу // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. К., 1980. Т. 26. С. 192; Н. Шумада. Специфіка коротких пісенних жанрів сучасного українського фольклору (VII Міжнародний з'їзд славістів). К., 1973. 18 с.; Замовляння / упоряд., передмова, прим. М. Дмитренко. К., 2007. С. 79—80; Г. Коваль. Повтор у фольклорному тексті: по-

етика тотожності // Народозн. зош. 2015. № 3. С. 607—615; Ковальчук О. Різновиди та функції повторів у поетичній тканині коломийок // Народозн. зош. 2014. № 4. С. 760—764.

О. Ковальчук

АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

імені Богдана Медвідського (Bohdan Medwidsky Ukrainian Folklore Archives (BMUFA)) Центру українського та канадського фольклору імені Петра і Дорис Кулів Альбертського у-ту (Едмонтон, Канада). А. У. Ф. офіційно відкрито в 2001, 2003 названо на честь засновника. Працівники: керівник — А. Нагачевський, архівісти — Н. Фотій, М. Чернявська. У 1977 Б. Медвідський почав формувати архівні фонди на основі студентських польових проєктів, виконаних під його керівництвом. Джерела поповнення — роботи студентів, аспірантів, професорів, пожертвування приватних колекцій. Фонди А. У. Ф. містять понад 1600 проєктів, серед них рукописи (західноканадські щоденники, пісенники, зошити з анекдотами та ін.), фото-, аудіо- та відеодокументи, що включають результати польових досліджень українського фольклору та етнографії з Канади, України та інших країн. Зібрано також спогади про життя українців у Західній Канаді, комерційні аудіозаписи (грамплатівки, магнітофонні касети та ін.), афіші, буклети, журнали та книги, експонати, рукописи українознавчих студентських та аспірантських наукових робіт, виконаних в Альбертському у-ті та ін. Найдавніші праці походять з кінця XIX ст., польові матеріали — після 1960. При А. У. Ф. працює бібліотека, що містить понад 8000 книжок, журналів, у тому числі з різних аспектів фольклору, мистецтва. Архів ініціює наукові експедиції для збору польових матеріалів. В А. У. Ф. задепоновано проєкти: 1994.050. Никола Івасюк «Українські сільські прозові твори» (понад 140 записів з 1930-х з Манітоби, 1980-х Атабаски та Альберти та кореспондентів з України з 1990-х, матеріали перекладені також англійською мовою); 1995.030 «Збірка Іоанна Ребошапки» (рукописи, аудіо- та відеозаписи (50 од.)) включають матеріали про життя та побут українців у Північній Румунії); 1995.031. «Танець та весілля». Записи Андрія Нагачевського, Браєна Черевика та Лариси Сабан, 1995 (містить результати чотиримісячної експедиції по селах

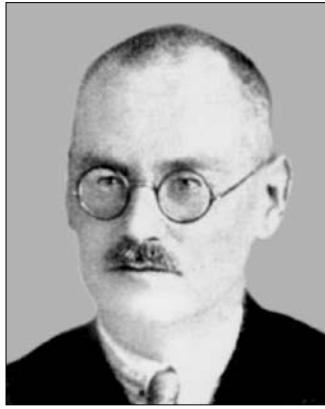
та містах Галичини та Буковини, а також з Польщі та Румунії, загалом записи 13 весіль, 150 годин інтерв'ю); 1998.022. «Подорожні записи Андрія Нагачевського, 1987—1988» (матеріали з подорожі по українських осередках Польщі, Словаччини, Воеводини, Боснії та Герцеговини, Франції та ін., у тому числі записи весілля в Руському Керестурі, фестивалів «Лемківська ватра» у Бортниках, «Червена ружа» в Руському Керестурі); 1998.037. «Збірка Роберта Климаша» (звукозаписи українського канадського фольклору зроблені у 1964—1965 в провінціях Саскачеван, Альберта, Манітоба та інші матеріали); 2001.003. «Проєкт Маланка» (13 різних святкувань Маланки в м. Едмонтоні у 2001); 2004.097. Наталя Кононенко «Звукозаписи українського фольклору» (містить 150 годин, записи пісень, народних вірувань, усні розповіді та ін. із Центральної України); 2010.033. «Подорожні записи др. Андрія Нагачевського з Бразилії» та ін. Усі матеріали упорядковано за системою нумерації, загальноприйнятою в архівах Північної Америки. А. У. Ф. видав друковані покажчики студентських робіт та грамплатівок. А. У. Ф. є найбільшим сховищем українських та українсько-канадських фольклорних матеріалів в Америці.

Літ: *Гримич М.* З історії збирання і збереження народної спадщини українців Канади // http://nndiuv.org.ua/images/book/zberzhennia_kanad_spadschyny.pdf; Фотій Н. Архів українського фольклору імені Богдана Медвідського Центру українського та канадського фольклору імені Петра і Дорис Кулів при університеті Альберти // Вісник Львівського ун-ту. Серія мистецтвознавство. 2011. Вип. 10. С. 253—258; Bohdan Medwidsky Ukrainian Folklore Archives / <http://www.mlcs.museums.ualberta.ca/BohdanMedwidskyUkrainianFolkloreArchives.aspx>.

О. Голубець

БІЛЕЦЬКИЙ Леонід Тимофійович (05.05.1882, с. Литвинівка Київської губернії, нині Уманського р-ну Черкаської обл. — 05.02.1955, м. Вінніпег, Канада) — літературознавець, фольклорист, доктор філології (1936). Закінчив історико-філологічний факультет Київського ун-ту св. Володимира (1913). 1918 Б. приват-доцент Кам'янець-Подільського ун-ту, 1921—1923 викладав історію української літератури у Львівському тайному університеті, 1923—1925 ректор Українського високого педагогічного інституту. 1925—1945 працював в Українському

Вільному Університеті в Празі, 1945 переїздить у Німеччину, м. Ульм, працює у шкільництві в таборах переміщених осіб. Президент Української Вільної Академії Наук (1948—1952), дійсний член НТШ. 1949 переїжджає до Канади, м. Вінніпег. Основні наукові зацікавлення Б. — проблеми теорії та історії літератури, критики, питання методології аналізу конкретних літературних творів, що найкраще виразилося у працях «Основи української літературно-наукової критики» (1925), «Принципи в літературному дослідженні і критиці» (1927), «Марко Вовчок та її творчість» (1948), «Віруючий Шевченко» (1949) та ін. Фольклористичний доробок Б. є органічною складовою його літературознавчої та педагогічної діяльності. Стаття «Українська народна поезія» (1921) — науково-популярне представлення української усної словесності, її жанрово-родової структури, художньо-естетичної сутності, образної системи, зв'язків із первісною міфологією, особливостей побутування. У публікації «Перспективи наукового дослідження української народної поезії» (1926) подано стислий виклад методики дослідження фольклорних творів, яка виводиться із положень психологічної школи О. Потебні про виникнення слова, художнього образу та усього твору. Основний аспект дослідження Б. усної народної творчості пов'язаний із вивченням історії української літератури. Курс лекцій «Історія української літератури. Частина перша. (Народна словесна творчість)» (1947) — у 10 лекціях системне окреслення українського фольклору як початкових витоків літератури. У Вступі серед загальних положень про літературу, окремо розглядаються питання «Історія української літератури й народна словесність», «Взаємини між народною поезією й письменством». В основній частині розглядається роди і жанри народної словесності у їх синкретичному зв'язку з народними обрядами, поданими крізь призму історичного розвитку. Найважливішою фольклористичною працею Б. є підручник «Історія української літератури. Т. 1. Народна поезія» (1947), у якій найбільш повно ви-

словлені погляди вченого на фольклор як специфічну художньо-поетичну творчість. Складається із вступу та двадцяти розділів. Окремо говориться про культурні властивості українського народу, його побут, вдачу, звичаї, віру, про календарні й не календарні обряди народу, розглядається їхній вплив на виникнення й розвиток усної поезії. Окремо висвітлюються питання «Релігійна народна поезія», «Українські народні думи», «Пісні історичні», «Пісні побутові», «Стиль і ритміка пісень» та ін. При цьому подається розгорнений аналіз окремих творів.

Пр.: Українська народна поезія // Ілюстрований народний календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1922. Львів, 1921. С. 100—105; Перспективи наукового дослідження української народної поезії // Sbornik I sjezdu slovanskych geografov i etnografu v Praze 1924. Praha, 1926. S. 291—293; Історія української літератури. Частина перша. (Народна словесна творчість). Курс лекцій. Регенсбург; Бертесгаузен, 1947. 117 с.; Історія української літератури. Т. 1. Народна поезія. Авгсбург, 1947. 328 с.

Літ.: Мандрика М. Леонід Білецький. Вінніпег, 1957. 23 с.; Ільницький М. Білецький Леонід Тимофійович // Енциклопедія сучасної України. К. 2003. Т. 2. С. 774—775; Завальнюк О. Білецький Леонід Тимофійович // Завальнюк О. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918—1921 рр.). Кам'янець-Подільський, 2006. С. 170—178.

Є. Луцьо

«БОГОРОДИЦЯ в українському фольклорі» (2006) — збірник, який зби́рала та впорядкувала Г. Коваль. У ньому представлено образ Богородиці у різножанрових творах — замовляннях, обрядових (колядки й щедрівки, постові та великодні пісні, кустові, царинні, купальські пісні; хрестинні та весільні), необрядових піснях (духовні пісні, рекрутські, стрілецькі, повстанські), народних легендах. Значну частину пісень подано з мелодіями. У вступній статті «Богородиця в усній традиції українців» розглянуто богородичні мотиви у фольклорних творах. Образ Б. наявний у всіх сферах життя — господарських, особистих, соціальних. Так, у замовляннях Б. залучається до землеробської праці («А Мати Божа поливала посіяне зерно»). Вона часто змальовується у яскравих тонах («З золотим хрестом, В золотих рукавичках, В золотих черевичках»). Походження Діви Марії в колядках пов'язується з квітами («Ти красна Панна з високого маку»). Найбільше у колядках акцентується увага на моменті народження Сина Ісуса

Христа у Вифліємі в убогій вертепі, першій купелі, пеленанні, ім'я нареченні. Особливо поширений у зимовій поезії мотив «Мати Божа втікає з Дитятком до Єгипту», варіанти якого популярні по всій Україні. Поетичною довершеністю відзначаються мотиви «чудо із пшеницею», «дерева кланяються Божій Матері». У збірці подано раритетні постові пісні про страждання Матері за Божим Сином («Ой субота Великодна», «Мати Марія під хрестом стояла»). Важливу роль відіграє Б. в родинно-обрядових піснях: у весільних «благословляє на шлюб», «у першу дорожечку», благословляє «два віночки увивати», виконує обов'язки рідної матері в піснях для сироти. У хрестинних піснях Пречиста «дитятко купала», «дитятко колихала». Тема заступництва Пресвятої Богородиці від зовнішніх ворогів представлена в легендах про чудесне її об'явлення перед святиною або виставлення ікони Пречистої. Найпоширеніший мотив пов'язаний з обороною Почаївського монастиря під час його облоги турками. З'ява на хресті монастиря Діви Марії сприяла відверненню ворожих куль і викликала відступ ворога. Ця тема розкрита і в духовній пісні «Ой вийшла, вийшла Божая Мати». Пропонований збірник засвідчує поширеність образу в українському фольклорі. Богородиця зображена доброю, дбайливою Матір'ю, заступницею усіх скривджених. Її настільки сприйняв народ, що надав їй усіх позитивних рис української жінки. Міцна, велика любов до матері, до Богородиці, до України — усе це висока моральність нашого народу. Художнє оформлення книги, яке виконав А. Коваль, зробило її мистецьки привабливою.

Пр.: Богородиця в українському фольклорі / збір. та впоряд. Галина Коваль. Львів, 2006. 278 с.

Г. Сокіл

ВЕРНИГОРА (Перевернигора, Розвернигора) — герой-богатыр в українських чарівних казках. Належить до категорії чудесних помічників го-

ловного персонажа-добротворця (Котигорошка, Вернидуба, Івана Коровиноного сина). Ім'я «В.» закріпилося за кремезним з чубом героєм, що забірає з дороги чи перекидає вершини («чоловік, руками й ногами в ті гори вперся та й розпиха їх, щоб шлях був»), від удару його рук схили перевертаються, переміщає каміння на горі високій, перетирає в руді камінь на борошно, носить вепра чи залізо з кількох возів на плечах та ще кричить, що мало, хоче і вози й людей забрати. Інші продуктивні номінації богатыря також вказують на силу казкового персонажа. Споріднений із героями-силачами: «Були собі три брати: Розбийскала, Перевернигора і Покотигорошок». Іноді слабший В. стає побратимом богатырів після міряння силою: «Взялись вони в ручки, і Вернидуб кинув В. об землю», «Іван [Коровин син] забив його по коліна у ґрунт». Записи П. Чубинського свідчать, що мотив побратимства є національною специфікою українських народних казок: «Ну, я буду меншим братом, Вернигор середнім, а Покотигорошко нехай буде старшим». При зустрічі сильнішого богатыря з чудесним помічником наголошується на перевазі першого. У казці з Поділля велетні навіть опиняються підневільними володареві: «То я боюся, бо мене мій пан як дожене, то де дожене, там мине і вб'є». Перемагають персонажа і деякі злотворці: старий дід з підземного світу повісив героя на кілок за чуба і вирвав пас із спини; «Лікотьборода спустився з комина, притиснув бідолашного В. до землі, висипав гарячу кашу йому на спину/череву і всю поїв. Тоді шугнув собі вгору і щез у комині. А В. насилу встав»; чоловік, у якого В. вкрив корову, «сам на крок, а борода на локоть; несе сто пуд сіна і бочку води для свого статку», «прибив» богатыря за безчинство. Як правило, діє у типовому

сюжеті про врятування царівен від Змія (СУС 312D). Герой неквапливий (непрохана бабуся з'їдає наварений обід, поки герой шукає петрушку або відпочиває на лавці), злодійкуватий (викрав з чужого стада «тлусту корову і zostався смажити»), несміливий (боїться спуститися у підземне царство/пекло), підступний (задумав убити у колодязі товариша, захотівши одруження із його нареченою-царівною. Коли правда виявляється, старший побратим прощає чи бере В. у наймита або цар-батько дівчини стинає голову брехуну). Може виступати у ролі культурного героя: допомагає людям перенести вози, робить громадні стежки на місці гори, варить кашу (м'ясо), полює, рубає дрова, замітає у хаті.

Пр.: Галицькі народні казки / збір. О. Роздольський // Етнографічний збірник: у 40-кат. Львів, 1899. Т. VII. — С. 34—35; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом Юго-Западный отдел / собр. П. Чубинский. СПб., 1878. Т. 2. С. 229—231; Казки та оповідання з Поділля: в записках 1850—1860 рр. / упоряд. М. Левченко. К., 1928. Вип. 1—2. С. 243, 402—407; Малорусские народные предания и рассказы / свод. М. Драгоманова. К., 1876. С. 260—262.

Літ.: Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка. К., 1989. 150 с.; Демедюк М. Національна специфіка персонажної системи українських народних казок: образ богатыря-добротворця // Народозн. зощ. Львів, 2009. № 1—2. С. 167—173; Мушкетик Л. Г. Персонажі української народної казки. К., 2014. 359 с.

О. Ковальчук

ВЕРНИДУБ (Щавидуб, Перевернидуб) — герой-богатыр в українських чарівних казках. Належить до категорії чудесних помічників головного персонажа-добротворця (Котигорошка, Івана Богодавця, Івана Коровийого сина). Наділений надприродною силою, семантика його імені говорить, що він здатний виривати з коренем найбільші дерева. «Я Вернидуб, як об'їму дуба, то хоч би він був якій великий, я його з корнем вирву». Також «пересаджує дуби, де густо дубів, там вириває і насаджує там, де рідше». В., як і інші казкові богатырі, часто міряється силою із собі подібними, і таким чином визначає у їхньому товаристві свій ієрархічний статус. В одному випадку він перемагає: «Взялись вони в ручки, і Вернидуб кинув Вернигору об землю», в іншому його перемагають Покотигорошко та Вернигор, після чого В. визнає себе їхнім меншим братом, бо у нього най-

менша сила: «Ну, я буду меншим братом, Вернигор середнім, а Покотигорошко нехай буде старшим». Долає В. також Іван Коровий син, «по саму шию забив його в землю». Після міряння силою, незалежно хто переміг, В. братається з іншими богатырями. Найчастіше В. є побратимом Котигорошка та Вернигори, інколи до них належать ще Прудивус та Вернивода, в іншій казці В. стає товаришем Івана Коровийого сина та Вернигори. Їхня ватага іде «шукати щастя», «іде в світ», ідуть визволяти від змія старшу сестру і братів Покотигорошка, від злого чарівника Локотибороди трьох царських дочок. В. усюди супроводжує своїх товаришів, бере участь у всіх їхніх пригодах. Він допомагає, виконує накази головного персонажа — найбільшого богатыря: варить їсти, смажить на обід корову, іде на полювання, своїм чарівним вмінням перемагає полки бездушного Костія: «Впустив їх у густі терна, у великій ліса, як зачав ломать, як зачав великі дуби ламать — вибив їх усіх». Як богатыр одружується з дочкою бездушного Костія. Водночас В. перемагають деякі злотворці. Так старий дід з підземного світу повісив героя на кілок за чуба і вирвав пас із спини; інший дід «сам на ніготь, борода на лікоть», прибав героя за вкрадену з його стада корову, Локоборода перевернув його, гарячу юшку вилив на черево, а м'ясо з'їв, та ще й «Перевернув Вернидуба плечима догори, видер йому з плечей пас шкіри та й пішов». Аби через протиставлення підсилити ідеалізацію головного персонажа, його помічник В. наділений і негативними рисами. Він зарозумілий — проявляє погорду до старого діда-чарівника, злодійкуватий — краде із чужого стада «тлусту корову», боягуз — зі страху відмовляється лізти у глибоку яму, у колодязь, що веде у підземний світ. В. також віроломний — поклявся дванадцять разів, що не покине Івана Коровийого сина у колодязі, проте клятви не дотримав, а навіть разом з Вернигорою хотів його вбити, аби одружитися з гарнішою царівною. За негідні богатыря вчинки головний персонаж В. «прибиває», відтинає шаблею голову.

Пр.: Галицькі народні казки / збір. О. Роздольський // Етнографічний збірник: у 40-кат. Львів, 1899. Т. VII. — С. 34—35; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край: Материалы и исследования, собран. П. П. Чубинским. Т. 2: Малорус. сказки. Спб., 1879. С. 229—250; Казки та оповідання з Поділля: в записях 1850—1860 рр. К., 1928. Вип. 1—2. С. 243, 402—407; Малорусские народные предания и рассказы / свод. М. Драгоманова. К., 1876. С. 260—262.

Літ.: Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка К.: 1989. С. 25; Фядосік А. С. Вярнідуб // Беларускі фальклор: Энцыклапедыя: у 2-х т. Минск, 2005. Т. 1. С. 302; Демедюк М. Національна специфіка персональної системи українських народних казок: образ богатира-добротворця // Народозн. зош. Львів, 2009. № 1—2. С. 167—173; Мушкетик Л. Г. Персонажі української народної казки. К., 2014. 359 с.

Є. Луньо

ВІДДІЛ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ Інституту мистецтвознавства фольклористики та етнології

(з квітня 2016 об'єднано з відділом зарубіжної фольклористики) — один з основних наукових підрозділів ІМФЕ. Діяльність В. ф. започаткували Етнографічна комісія ВУАН (1922), Комітет примітивної культури та народної творчості (1925—1930) та Комісія історичної пісенності ВУАН (1925). 1936 заснований Інститут українського фольклору (ІУФ), який став основою для створення В. ф. Інститут акумулював відділи оповідного, музичного фольклору та рукописних фондів. Співробітники установи організували збір, вивчення фольклору українців та національних меншин України, проводили наради збирачів народної творчості, співців та оповідачів. 1936—1939 виходили журнали «Український фольклор» та «Народна творчість». 1939—1941 колектив Інституту працював над підручником «Український фольклор» (т. 1 — Ю. Соколов, П. Попов, В. Петров, Ф. Лавров, М. Плісецький; т. 2 — Ф. Колесса, М. Грінченко, М. Кільчевський, К. Волошин). 1940 установу очолив Ю. Соколов, а з 1941 вже як Інститут народної творчості і мистецтв АН УРСР — М. Грінченко. У цей час до рукописних фондів потрапили фольклорні записи Д. Яворницького, заплановано зібрати й опрацювати т. зв. «український радянський фольклор». Під час Другої світової війни — евакуація до Башкортостану. Здійснено польові дослідження у селах, де компактно жили українці. З 1944 відбувається накопичення та

опрацювання фольклору про Другу світову війну (Г. Верьовка, М. Гайдай), кобзарської та лірницької традиції (Ф. Лавров). З 1947 по 1958 виходили «Наукові записки» (т. I—IV) з питань мистецтва, фольклору та етнографії; з 1957 друкованим органом є журнал «Народна творчість та етнографія» («Народна творчість та етнологія», 2010). 1961 започатковано серію «Українська народна творчість» (25 томів). Більше, ніж тридцять років (1962—1986) В. ф. очолював О. Дей. Співробітники: Г. Сухобрус, І. Березовський, Л. Ященко, М. Шубравська, Н. Шумада, М. Гайдай, В. Юзвенко, М. Пазяк, Й. Федас, О. Бріцина, М. Дмитренко та ін. Основні напрямки роботи: дослідження з історії фольклористики, теорії фольклору, фольклорно-літературних взаємин. У 1960—1970 ХХ ст. працівники В. ф. надрукували монографічні дослідження та збірники, присвячені проблемам українського епосу, народної прози, української пісенності, поезики фольклору. У 1970-х почали виходити збірники серії «Українські народні пісні в записях письменників», а в 1980-х зібрання «Народна творчість». Співробітники В. ф. зверталися до проблематики дитячого фольклору (Г. Довженок. Український дитячий фольклор: колискові пісні та забавлянки, 1982); казкової прози (О. Бріцина. Поетика східнослов'янської соціально-побутової казки: проблема стабільності і варіювання, 1983); історії української фольклористики (М. Дмитренко. Теорія народної словесності як напрям вітчизняної філологічної науки 1860—1880-х років (фольклористичні праці О. О. Потебні), 1984); фольклорно-літературних зв'язків (Т. Шевчук. Фольклоризм сучасної української поезії (1960—1980-ті рр.), 1986). 1986—1999 — очільником В. ф. був М. Пазяк (упорядкував і видав паремії у серії «Українська народна творчість», 1989). За цей період В. ф. досліджував проблеми теорії жанрів (І. Кімакович. Традиційний анекдот в контексті сміхових явищ української культури, 1996) та ін. Упродовж 1999—2002 В. ф. керував дослідник вертепної традиції Й. Федас. 2002—2016 — завідувач М. Дмитренко — дослідник історії української фольклористики. Основні напрямки роботи підрозділу: розвідки з історії фольклористики, теорії фольклору, фольклорно-літературних взаємин. Розпочато видання корпусу «Українських народних дум» (Т. 1, 2009); надруко-

вано збірники «Народні пісні Житомирщини (з колекції збирачів фольклору)» (2012) в упорядкуванні Л. Єфремової та «Голосіння» (2012), який уклала І. Коваль-Фучило.

Літ.: Скрипник Г. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології імені М. Т. Рильського НАН України (ІМФЕ) // Мала енциклопедія українського народознавства. Львів, 2007. С. 244—245; Кирчів Р. Інститут українського фольклору // Мала енциклопедія українського народознавства. Львів, 2007. С. 245—246; Дмитренко М. Українська фольклористика: акценти сьогодення. К., 2008. С. 72—77.

О. Чікало

ВОВКУЛАКА (Вовкун, Вовкулаб, Вовкурад) — персонаж українського фольклору, людина-перевертень, яка має здатність на деякий час перевтілюватися у вовка; пов'язаний з тотемістичними віруваннями, народними уявленнями про зв'язок вовка з потойбіччям, обрядом ініціації. Поширені версії про дві категорії В.: вроджених та зачаклованих («обернених», «роблених»). Перші живуть у сім'ї, як звичайні люди, і лише в певний час, найчастіше вночі, перетворюються у вовків, долучаються до вовчих зграй та винищують худобу (переважно за наказом ворожбитів, відьом) — «Вовкуни живуть у селі, мають жінки і діти і газдують як інші люди, лиш як прийде на них така мінута, то перевернуть ся на вовка і ідуть стинати». Нерідко у фольклорі така метаморфоза обумовлена календарно — у деяких селах Полісся, Бойківщини, Гуцульщини існувало вірування про перетворення на Коляду. Подекуди (Гуцульщина, с. Яворів) побутували народні уявлення, згідно з якими В. «перемітують си у вовка у той чыс, йик загибає старий місяць а настає новий». «Роблені» можуть перебувати у вовчому образі по кілька років, аж доти, «доки хтось не пізнає їх, що вони не правдиві вовки та не відчарує». Частинами у фольклорі є мотиви про зачаровування основних дійових осіб весілля — наречених, свашок, бояр. Зовнішнім виглядом майже не відрізняються від справжніх вовків, лише коліна задніх лап у них повернуті в інший бік, під пахвою є ямка, у якій сходяться кінці шкіри, на потилиці — дві волосяні закрутки. В. у людському образі має понурий вигляд, великі брови, зрослі на перенісці, червоні очі, інколи шматки шерсті на тілі, зрідка хвіст (коли порушено правила зворотнього перевтілення). Персонаж фігурує у мі-

фологічних легендах, демонологічних оповіданнях, казках, топонімічній прозі (брат вбиває брата-вовкуна і себе біля гори — звідти її назва «Вовкуни»). Фольклорні мотиви про

зачаровування, перетворення на В.: чаклун «пускає вовками» весілля; боярин мстить батькові нареченої — переводить молодят через хомут; теща перетворює зятя на В.; мати поїть сина зіллям, що стає причиною метаморфози; знахар тричі перекидається через пень, обертається вовком і забирає у господаря вівцю; подружжя працює у полі, чоловік-В. біжить до лісу й перекидається вовком. Сюжетотвірчі елементи про перебування в образі вовка, розчаклування: зять, якого теща зробила В., на Святвечір повертається додому, домочадці витягають з його лапи сук, він стає людиною; вовки приймають В. після того, як він починає їсти з ними коней, баранів; молодиця, перетворена на вовчицю, народжує дитину, селянин забирає немовля й «читає молебень», зачаклована набуває первісного вигляду; господар бачить під своїми вікнами В., стріляє в нього; «обернений» проситься на ночівлю і їсть господаря; чоловік-В. нападає на жінку, вона калічить його, після перетворення помічає в чоловікових зубах нитку зі свого одягу; рибалки годують зграю В. рибою, одному з них допомагають — витягають «сук із лаби», через деякий час гостюють у нього, В. обдаровує риболовців; рибак годує В.-ів; перетворений стає звичайною людиною після сповіді; два брати В.-ни. «обгризують» місяць, щоб затерти на ньому відбиток їхньої суперечки.

Пр.: Чубинский П. Труды этнографическостатистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные П. Чубинским. СПб., 1872. Т. 1. С. 206; Гринченко Б. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. Черниговъ. 1900. С. 175—176; Гнатюк В. Знадобы до галицько-руської демонології / зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. Львів, 1904. Т. 15. С. 175—177; Шухевич В. Гуцульщина. Львів. 1908. Ч. 5. С. 212—213; Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. Записав у Зелениці Надвірнянського повіта Антін Онищук // Матеріали до української етнології. Львів, 1909. Т. 11.

С. 130—134; *Гнатюк В.* Знадоби до української демонології / збір. В. Гнатюк. Т. 2. Вип. 2 // Етнографічний збірник. Львів, 1912. Т. 34. С. 85—92; Писана керниця: топонімічні легенди та перекази українців Карпат / збір. і впрод. В. Сокіл. Львів, 1994. С. 112.

Літ.: *Іванов П.* Кое-что о «вовкулаках» и по поводу их // Киевская старина. 1886. № 6. С. 356—364; *Ящуржинский Х.* О превращениях в малорусских сказках // Киевская старина. 1891. № 4. С. 82—83; *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків // Збірник Філологічної секції НТШ. Львів, 1902. Т. 5. С. 400; *Гнатюк В.* Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Знадоби до української демонології / Збір. В. Гнатюк. Т. 2. Вип. 2 // Етнографічний збірник. Львів, 1912. Т. 34. С. XIII—XIV; *Давидюк В.* Культ вовка на Поліссі // Берегиня. 1995. № 1—2. С. 51—61; *Гура А., Левкиевская Е.* Вовколак // Славянские древности. М., 1995. Т. 1. С. 418—420; *Войтович М.* Народна демонологія Бойківщини. Львів, 2015. С. 137—145.

Г. Кравцова

ГАЇВКИ — вид українських весняних календарно-обрядових пісень та ігор. Г. почали фіксувати на початку XIX ст. (Вацлав з Олеська, Зоріан Доленга-Ходаковський, Г. Ількевич, Я. Головацький та ін.). У збірнику «Гаївки» (1909) В. Гнатюк підсумував публікації XIX ст. Тексти та мелодії Г. уміщено у виданні «Ігри та пісні» (1963). Досліджували Г. А. Свидницький, О. Партицький, К. Шейковський, В. Гнатюк, Ф. Колесса, Кс. Сосенко, С. Килимник, О. Зілинський, О. Дей, О. Чебанюк, В. Костик, О. Харчишин, О. Голубець, О. Смоляк та ін. Г. виконували на Великдень, два дні після нього і на Провідну неділю традиційно дівчата, здебільшого на церковному подвір'ї — «цвинтарі». Локальні назви: «галагівки», «ягілки», «гагілки», «лаголойки» та ін. Подекуди мають назви найпопулярніших перших пісень — «Галя», «Жук», «Воротар», «Перепілка» чи похідних від них висловів («гратись у галі», «водити жука», «грати вербової дощечки»). У деяких місцевостях, зокрема на Покутті, ці пісні називають «великодніми співанками», «великодніми піснями». Назву Г. І. Галько, В. Гнатюк та ін. виводили від слова «гай». Г. (пісні та пов'язані з ними дійства) виникли в давнину як один із видів язичницької обрядовості, приуроченої переважно до фази використання сили весняного сонця, вегетативної сили землі. Г. зберегли синкретизм вербального тексту, мелодії та хореографічної дії з переважаючим

ігровим виконанням. За способом виконання поділяються на однокорові та двохорові; у колі або з окремим хореографічним малюнком («Кривий танець», «Жучок», «Вербовая дощечка», «Зельман»). Головний ареал гаївкової традиції — Західне та Східне Поділля, Опілля, Покуття, Надсяння, а також Буковина, Закарпаття, Південна Волинь. Викремлення Г. обґрунтував В. Гнатюк: «Не кожному веснянку можна зачислити до гаївок, хоча кожна гаївка є веснянкою, термін «веснянка» обіймає ширший цикл пісень, гаївка — вузкий». Архаїчними у Г. є космогонічні («Кривий танець»), аграрні («Просо», «Мак», «Грушечка», «Огірочки») та любовно-шлюбні мотиви («Галя», «Білоданчик», «Перепілка», «Зельман», «Чорнушка»). Вегетаційно-господарські мотиви значущі й пов'язані з аграрною магією. У деяких з них простежуються паралельно еротичні мотиви («Огірочки», «Горошок»). Зооморфні образи-персонажі мають любовну семантику («Качурик», «Зайчик», «Перепілка») пов'язані з напороочуванням щасливого вибору пари, який належав до головних функціональних завдань цих пісень. У Г. зберігся відгомін історичного буття («Воротар», «Мости», «Джурило»). У 1910—1930-ті роки у Галичині Г. розучували у просвітніх громадських організаціях, хорах, школах із збірників І. Ющишина, Ф. Колесси, М. Миханька, О. Баріяка, що вплинуло на зміну місцевої традиції. У новітню добу відбувся інтенсивний процес виникнення гаївкових новотворів гумористичного та жартівливого змісту («Лінива дівка», «Чому дідусь не жениться?»), продовжився розвиток любовно-шлюбної та родинної тематики, появились твори з християнськими мотивами («Веселий нам день настав»), запозичень і взаємодії з іншими пісенними жанрами (риндзівками, баладами, стрілецькими піснями («В нашій селі на горбочку», «Заспіваймо, паніночки») тощо); модифікація, нарощення та вкраплення нових змістових елементів у давніх Г., актуалізація їх змісту; контамінація архаїчних творів з новотворами. У хореографічному виконанні втратились чи спростились основні ігрові елементи фігур, що призвело до виконання більшості Г. як однокорових творів у рухомому чи нерухомому колі. Змінилась функціональність Г. — від ритуально-магічної до розважальної (на сучасному етапі) та виконавці — діти, хлопці та дівчата, старші жінки. В добу

московсько-більшовицького тоталітаризму Г. заборонялись та переслідувались, у кінці 1980-х відбувся процес відродження Г.

Пр.: Гаївки / Зібрав Володимир Гнатюк. Мелодії схопив на фонограф Й. Роздольський, списав Філ. Колесса // Матеріали до української етнології. Видає Етнографічна Комісія Наук. тов. ім. Шевченка. Львів, 1909. Т. 12. 267, 100 с.; Гаївки / Упоряд. М. В. Мишанич. Львів, 1991. 95 с.; Голубець О. Гаївки. Збірник / Архів Інституту народознавства НАНУ. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 501. 227 арк.; Смоляк О. Весняна обрядовість Західного Поділля в контексті української культури. Монографія. Нотний додаток. Ч. 2. Тернопіль, 2001. 392 с.; Ягілки. Упоряд. М. Миханько. Львів, 1922. 42 с.

Літ.: Гнатюк В. Гаївки // Матеріали до української етнології. Львів, 1909. Т. 12. С. 1—15; Голубець О. Гаївки в системі української весняної обрядової пісенності / Автореферат дис. 10.01.07. Львів, 2004. 19 с.; Голубець О. До історії вивчення гаївок // Фольклористичні зошити. Луцьк. 2007. Вип. 10. С. 141—168; Голубець О. Особливості новітньої верстви гаївок // ЗНТШ. Т. 259. Львів, 2010. С. 514—540; Фружинська О. Перехід баладних пісень у жанр гаївок // Народозн. зош. 2000. № 3. С. 548—552.

О. Голубець

ГИРЯК Михайло (27.11.1933, с. Пихня Гуменського округу, Словаччина — 23.03.2007, Пряшів, Словаччина) — фольклорист, публіцист. 1952 закінчив гімназію в Гуменному. 1952—1957 — навчався на філологічному ф-ті Вищої педагогічної школи в Пряшеві. 1957—1960 — редактор часопису «Дружно вперед». 1960—2003 наук. співробітник Науково-дослідного відділу кафедри україністики Пряшівського ун-ту ім. Шафарика. Кандидат історичних наук (1965). Основне поле діяльності — дослідження фольклору українців Східної Словаччини. Опублікував 21 книжкове видання та близько 500 фольклорно-етнографічних статей. Результатом польових досліджень в галузі народної прози став семитомник «Українські народні казки Східної Словаччини» (1965—1979), який містить зразки з усіх регіонів Пряшівщини зі збереженням народної говірки оповідачів та біографіями. У передмові (післямові) до кожного тому подав детальну характеристику представлених матеріалів. Вибрані казки із семитомника в літературній обробці опублікував у 5 книгах: «Гора до неба» (1968), «Чарівні стежки» (1979), «Дзвони не втихають» (1982), «Шляхи віків» (1985) та «Голос Кичер» (1986), а також 1 у перекладі словацькою мовою —

«Zaklady les» (1975).

Матеріали, зібрані у 7 селах Старинської долини на Синищині, Г. вмістив у праці «Народна проза Старинської долини» (22 казкарі, 111 сюжетів народної прози). Здійснив детальний аналіз репертуару, біографії та фотографії оповідачів,

словник діалектних слів та каталогізацію матеріалу за покажчиком Аарне-Томпсона. Опублікував серію статей про народних казкарів Східної Словаччини (О. Дем'яна, А. Кимака, І. Станко, С. Полянського та ін.). Підсумком вивчення народної прози стала монографія «Українські народні казки Східної Словаччини» (1983), в якій Г. з'ясував «жанрову різноманітність» народної прози, стильові особливості казкових текстів та їхнє функціонування у другій половині ХХ ст. Видавав та досліджував народні пісні українців Пряшівщини. У збірнику «Пісні Юрка Колинчака» (1982) вмістив репертуар одного виконавця, а в ґрунтовній післямові розглянув мотиви та стильові особливості поетичних текстів. До збірника «Народні пісні села Орябина» (1986) упорядник, крім своїх записів, залучив фіксації пісень В. Гнатюка з початку ХХ ст. та уродженки села Анни Дерев'яник з 1970—1980-х рр. Видання «Співанки Анни Мацібобовой» (1993) містить 250 текстів та 55 мелодії народних пісень різних жанрів співачки із села Пихні та ґрунтовну студію про її життя і пісенний репертуар. Цінною є збірка «Горі тыма Пыхнями» (1998) з коротким описом календарних та сімейно-побутових звичаїв, житла, одягу, страви, 19 текстами пісень з рідного села Г. Аналізові змісту та форми народних пісень Г. присвятив студії «Народні пісні Старинської долини як предмет дослідження фольклористики» (1983), «До питання дослідження народних пісень українців Чехословаччини» (1986). Підсумком вивчення народної пісенності стала монографія «Поетика українських ліричних пісень Східної Словаччини» (1989), в якій Г. розглянув ліричні пісні українців Пряшівщини (родинно-побутові, суспільно-побутові, колиськові, рекрутські, військові та заробітчанські).

Діяльність Г. в галузі фольклорної бібліографії репрезентує видання «Бібліографія фольклору Пряшівщини 1945—1969» (1970), а також двотомник «Бібліографія народних співанок і народної поезії Русинів виходного Словенська». У першому томі (1994) охоплено 7564 пісні з наведенням жанру, імен виконавців та записувачів із 115 друкованих джерел. Тексти подано в алфавітному порядку за репертуаром окремих співаків та за селами. У другому томі (2007) 8520 пісень розміщено за жанрами: календарно-обрядові, родинно-обрядові, балади, ліричні пісні, літературного походження та дитячі. М. Мушинка відзначив, що діяльність Г. має велике виховне та культурно-пізнавальне значення для старшої та молодшої генерації русинів-українців Пряшівщини. Незаперечним є визначний вклад ученого у вивчення фольклору лемків південних схилів Карпат (Я. Гриб).

Пр.: Бібліографія фольклору Пряшівщини, 1945—1969 / уклад Михайло Гиряк. Пряшів, 1970. 58 с.; Українські народні казки Східної Словаччини. Братіслава, 1965—1979, т. 1—7; Українські народні казки Східної Словаччини. Братіслава, 1983. 255 с.; Народні пісні села Орябини / упоряд. Михайла Гиряка. Пряшів, 1986. 249 с.; Поетика українських народних ліричних пісень Східної Словаччини. Братіслава, 1989. 312 с.; Бібліографія народних співанок і народної поезії Русинів виходного Словенська. Т. I. 1994. 566 с.; Т. II. 2007. 376 с.

Літ.: Мушинка М. Михайло Гиряк як фольклорист // Народозн. зош. Львів, 2013. № 6. С. 1166—1168. Мушинка М. Умер Михайло Гиряк [Некролог] // Русин. 2007. № 4. С. 6. М. М. Русинський фолклориста Михайло Гиряк [Некролог] // Народны новинки. 2013. № 11. С. 3.

М. Демедюк

ГІПЕРБОЛІЗАЦІЯ (від гр. *hyperbole* — перебільшення) — художній прийом, що ґрунтується на надзвичайному перебільшенні рис людини (його зовнішності, сили, переживань, особливостей характеру) або предмета, явища з метою загострити на них увагу, підкреслити їх значення, незвичайність, справити враження. В основі Г. — оцінка відносин творця (виконавця) до дійсності чи до фантастичних подій, про які йдеться у тексті. Фольклорна Г. пройшла тривалий еволюційний шлях; часто трапляється в різних жанрах народнопоетичної творчості, особливо в історико-героїчному епосі — билинах, думах, богатирських та чарівних казках, легендах та переказах, у яких демонструється безмежне перебіль-

шення людських можливостей, почасти за допомогою чарівної сили. Завдяки цьому прийому постають образи (Вернидуб, Ломикамінь, Вернигора, Ілля Муромець та ін.), у яких народна фантазія відобразила мрії про підпорядкування людині сил природи, можливість здолати будь-яке лихо і принести щастя. Перед билинним героєм «затрусилась вся земля, сколихнулось море, потемніло небо, риби пішли в глибину, птахи полетіли високо до небес». Для найбільшого підкреслення незвичайної сили героїв народ гіперболізував і їх ворогів, надаючи їм не тільки велетенську потугу, але й здатність знову поновлювати її (Коцій Безсмертний набуває більшої сили у своєму царстві усикновенням голови Цмока, оскільки нова знову може вирости). У багатьох сюжетах легенд розкриваються образи велетнів, що жили у різних місцях, по обидва береги ріки і могли перекидати один одному величезні камені, сокири («Велетні і пігмеї», «Богатирі-семілітки», гора Велитовець). Окремі історичні персонажі нагадують давніх міфологічних героїв, зокрема велетнів, виділяючись величезними розмірами: через кремезність С. Палія не може витримати його жоден кінь; деяких запорожців «земля не держала». Часто гіперболізується зріст героїв (запорожці «нам не рівні», «в косовий сажень»). Перебільшується влучність у стрільбі, навіть на велику відстань: Мазепа вистрілив із пушки з Бикова аж у Остер, вціливши в церкву; Левенець з одного пострілу вбив «цілу тисячу» нехристів. Число гіпербола простежується в думі про Марусю Богуславку, котра випустила на волю «сімсот козаків, бідних невольників», що «тридцять літ у неволі пробували». Крім богатирських дій та вчинків, гіперболізується предметний світ: у Палія п'ятипудова шабля, а чарка — у піввідра; Сіркова кружка, «як двохлітрова банка». Об'єктом перебільшення виступають скарби («сила-силенна», у могилі князя Ігоря закопана «бричка з золотом»). У календарних піснях — худоба господаря незлічена, лани незміряні, червінці не раховані. У колядках та щедрівках «пшениця, як стояниця», «корови, як обороти». Урожай в календарній поезії: «снопойки, як на небі звездойки», «стогойки, яко горойки»; «Хвалилася нива, Цю сто копів вродила». У пастуших обрядових піснях: «молька много», «дві гелеточки сира», «дві дійниці жентиці», «два ящики масла». У риндзівках — «писаночок сто трийцять шість», «кобілка

писанок». Гіперболізуються щастя й добробут, які переносять людину у сферу омріяного, фантастичного ідеалу, проте в своїй основі — реалістичні. У хрестинних піснях гіперболізується кількість волів, які перевозять бабу-повитуху та кумів (12; 14; 16). Перебільшується потужність бігу повитухи: «Бабуся біжить, аж земля дрижить». Гостей на хрестинах стільки, що «аж ся вгнула лава». Г. використовується у піснях про кумів («А де кума сидить, там ся стіна світить, А де кумик сидить, там ся ще май світить»). У весільних піснях коровай — великий за розміром («Вийся, короваю, Єще вижчий від гаю»).

Пр.: Ігри та пісні: весняно-літня поезія трудового року / упоряд. О. І. Дей, А. І. Гуменюк. К., 1963. 672 с.; Українські народні думи: у 5-ти т. / упоряд. М. Дмитренко та ін. К., 2009. Т. 1. 856 с.; Історичні перекази українців / збір. та опрац. В. Сокіл. Львів, 2003. 328 с.; *Лозинський Й. І. Українське весілля*. К., 1992. 176 с.

Літ.: *Грушевський М.* Історія української літератури. К., 1994. Т. 4. С. 12—176; *Сокіл Г.* Обхідні календарно-обрядові пісні: структура, функції, семантика. Львів, 2004. С. 193—195; *Сокіл В.* Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. Львів, 2003. С. 264—268; *Бриняк О.* Система тропів хрестинної поезії українців // Народозн. зош. 2013. № 1. С. 167—173.

Г. В. Коваль

ГОНЧАРЕНКО Гнат Тихонович (псевд. Гнат Гончар; бл. 1835, с. Ріпки, нині Богодухівського р-ну Харківської обл. — бл. 1917) — кобзар. У дитинстві втратив зір. Кобзарському мистецтву навчався у П. Кулибаби (1857). Репертуар Г. склали українські народні думи, пісні та псалми, які він виконував під супровід кобзи і бандури. Вперше думи та соціально-побутові пісні від кобзаря записав П. Тиховський у 1899. Е. Кріст у статті «Кобзари и лирики Харьковской губернии» (1902) подав відомості про Г., зазначивши, що той нагадує тип бандуриста минулих часів. 1908 Леся Українка і К. Квітка зафіксували на фонограф думи «Про Олексія Поповича» (мотив порятунку від смерті завдяки покаянню за гріхи), «Про удову» (мотив неминучої кари за кривду, заповідяну матері), «Про сестру і брата» (тема туги за ріднею у чужій стороні), псалму «Нема в світі правди», низку інструментальних мелодій. Леся Українка відзначила «благородну простоту» Г.: «Особливо кидаються в очі його руки з тонкими аристократичними пальцями і велична поза

високої, стрункої, зовсім не згорбленої фігури». Інформацію про кобзаря, твори, записані від нього, подав Ф. Колесса у праці «Мелодії українських народних дум». Крім згаданих дум і псалми Ф. Колесса опублікував строфові пісні і танкові мелодії: «Попада» (жартівлива пісня), «Горлиця» (танок), «Дудочка» (козачок), «Козачок № 1», «Козачок № 2», «Полянка» (козачок, записаний на фонограф О. І. Бородаєм у 1904), «Метелиця» (танок), «Саврадим» (танок), «Молодичка» (козачок), «Чоботи» (танок), «Козачок № 3». Вказав, що до репертуару Г. також входили сатиричні пісні «Дворянка» і «Чечотка». Учений високо оцінив виконавську майстерність Г., назвавши «найвизначнішим представником давнього рецитативного стилю серед кобзарів». Виокремив «архаїчні ознаки, що виявляють в Г. співця давньої школи, спадкоємця найкращих кобзарських традицій»: швидкий речитатив, дуже виразне визначення чергових наголосів, переважання музичної декламації над мелодичним елементом, середньовічний дорійський лад, два центри мелодії, квартове і квантове групування тонів мелодії, закінчення періодів на другому ступені гама. Зазначив, що тексти дум «відзначаються повнотою і викінченням». Ф. Колесса назвав харківську плеяду кобзарів «справжніми митцями в бандурній грі», виділяючи серед них Г., який і в цьому напрямі «перевищує своїх товаришів». Про це найкраще свідчить виконання думи «Про Олексія Поповича» і танків: «це переважно стародавні зразки інструментальної народної музики, що не підлягли ще нівелюючим впливам «катаринкових і салдатських» касарняних мотивів, зберігши типові ознаки української мелодики і ритміки». Г. Хоткевич у своїх спогадах з надзвичайною приязню описав Г.: «Це найсвітліший образ із всіх відомих мені кобзарів. ... у найвищому ступені симпатичний, і хороша людина, і віртуоз як музикант». Учнями Г. були П. Древченко, Е. Вудянський.

Літ.: *Хоткевич Г.* Твори: в 2-х т. К., 1966. Т. I. С. 493—496; *Колесса Ф.* Мелодії українських народних дум. К., 1969. С. 313—314; 489—500; 566—576; *Леся Українка.*

З репертуару кобзаря Гната Гончаренка // *Леся Українка*. Твори. К., 1977. Т. 9. С. 146—165; *Мишалов В., Мишалов М.* Українські кобзарські думи. До питання виникнення та сучасного стану українського кобзарського епосу. Сідней, Австралія, 1990. 138 с.; *Черемський К. П.* Повернення традиції. Харків, 1999. 288 с.; *Черемський К. П.* Шлях звичаю. Харків, 2002. 444 с.; *Полотай М. П.* Гончаренко Гнат Тихонович // *Енциклопедія сучасної України*. 2006. Т. 6. С. 154; *Жеплинський Б. М., Ковальчук Д. Б.* Українські кобзарі, бандуристи, лірники. Енциклопедичний довідник. Львів, 2011. С. 52; *Мишалов В.* Харківська бандура: культурологічно-мистецькі аспекти генези і розвитку виконавства на українському народному інструменті. Харків, 2013. 368 с.

О. Бриняк

ГРИЦАЙ Михайло Семенович (16.09.1925, с. Бачкурине, нині Монастирищенського р-ну Черкаської обл. — 04.02.1988, Київ) — літературознавець, фольклорист. Доктор філологічних наук (1971), професор (1972). Закінчив Київський ун-т (1955). Відтоді працював у ньому: від 1971 — завкафедри історії української літератури та декан філологічного факультету. Досліджував фольклорно-літературні взаємозв'язки, календарно-обрядову поезію, народний театр тощо. Г. цікавила роль народної словесності у становленні Т. Шевченка як поета («Фольклорні традиції у творчості Т. Г. Шевченка», 1964). У статті розглянуто місце колядок та вертепу в його письменницькій діяльності, оскільки тема народження Ісуса Христа активно культивува-лася у зазначених жанрах, у яких цей образ наділявся найтеплішими рисами, правдивістю, чесністю. У статті «Українські інтермедії XVI—XVII ст. і народна творчість» (1966) ідеться про роль інтермедії для розвитку літератури. Велике значення також шкільної драми. Усна словесність допомагала пошуковій ініціативі українських драматургів, була тим

джерелом, з якого черпали натхнення письменники. Предметом іншої статті «Народнопоетична основа сатиричних творів XVII століття» (1968) стали вірші про Кирика, створені за мотивами народної казки, новела «Пекельний Марко» та фоль-

клорні мотиви, пов'язані з Марком Проклятим тощо. Узагальнення цієї проблематики — монографія «Українська література XVI—XVIII ст. і фольклор» (1969), у якій розглянуто вплив народнопоетичної творчості на формування образного мислення письменників. Показано форми використання фольклору для художнього розкриття творчих задумів, визначено місце народної творчості в розвитку української літератури. Г. зробив також підсумок у статті «Розвиток української фольклористики за 50 років» (1968). Досліджено становлення та динаміку нашої фольклористики. У хронологічній послідовності охарактеризовано етапи розвитку, подано кращі праці учених, виділено основні наукові проблеми та шляхи їх дослідження. Г. — упорядник фольклорного збірника «Веснянки» (1970). Цей жанр вважав «перлинами народної творчості». Зібрання уклав за розділами: хороводи з іграми; оспівування весни; жартівливі веснянки; веснянки про кохання. Г. присвятив питанню ролі фольклору у формуванні образного мислення дві монографії. У першій «Давня українська поезія» (1972) висвітлюється розвиток української поезії XVI—XVIII ст., зв'язок з народнопоетичною творчістю. Для поетів високохудожні твори були джерелом, з якого вони черпали ідейні мотиви та художні засоби. Справжня поезія зростала на національному ґрунті, у зв'язку з життям народу. У другій книзі «Давня українська проза. Роль фольклору у формуванні образного мислення українських прозаїків XVI — початку XVIII ст.» (1975) висвітлюється розвиток давньої української прози. Автор розкрив зв'язок літератури з фольклором та його роль у формуванні образного мислення прозаїків. Найбільшу увагу привертала думи, прислів'я та приказки, ідейно-художня система фольклору. Г. представив проблему літературно-фольклорних взаємин у підручнику з давньої української літератури для студентів-філологів (1978) у розділах про козацькі літописи, драматургію, літературну творчість «мандрівних» дяків, пародії і травестії. Виступив співавтором підручника «Українська народнопоетична творчість» (1983). Йому належать розділи «Вступ», «Календарно-обрядова поезія», «Прислів'я та приказки», «Народна драма», «Думи», «Історичні пісні», «Ліричні пісні».

Пр.: Фольклорні традиції у творчості Т. Г. Шевченка // Дослідження творчості Т. Г. Шевченка. К.: Вид-во

Київ. ун-ту, 1964. С. 49—55; Українські інтермедії XVI—XVII і народна творчість // Українське літературознавство. 1966. Вип. 2. С. 44—50; Народнопоетична основа сатиричних творів XVIII століття // Українське літературознавство. 1968. Вип. 4. С. 95—100; Розвиток української фольклористики за 50 років // Українське радянське літературознавство за 50 років. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. С. 141—158; Українська література XVI—XVIII ст. і фольклор. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1969. 114 с.; Веснянки / упоряд., вступ. ст. М. Грицай. К.: Муз. Україна, 1970. 175 с.; Давня українська поезія (Роль фольклору у формуванні образного мислення українських поетів XVI—XVIII ст.). К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. — 155 с.; Давня українська проза. Роль фольклору у формуванні образного мислення українських прозаїків XVI — початку XVIII ст. К.: Вища школа, 1975. 152 с. *Грицай М. С., Бойко В. Г., Дунаєвська Л. Ф.* Українська народнопоетична творчість. К.: Вища школа, 1983. 359 с.

Літ.: *Дунаєвська Л. Ф.* Грицай Михайло Семенович // Енциклопедія сучасної України. К., 2006. Т. 6. С. 477.

В. Сокіл

ДЕМІНУТИВИ у фольклорі (лат. *deminutivum* — зменшувальне слово) — похідні слова, що виражають значення зменшеності, яке здебільшого супроводжує ще й значення суб'єктивної оцінки, переважно позитивної. Вони виступають важливим засобом експресії фольклорного тексту, оскільки звернені до чуттєвої сфери людини. Ці слова вказують на зменшену величину людей, істот, предметів, явищ або ступінь їхньої якості, а також викликають приємні відчуття, сприйняття когось або чогось, надають емоційного забарвлення ніжності, ласки до когось. За їх допомогою змальовуються образи об'єктивної дійсності, які відтворюються у свідомості реципієнтів. Дослідники досить давно звернули увагу на Д. З. Доленга-Ходаковський, збираючи українські народні пісні, відзначив, що вони «зберегли велику поетичну красу [...], мають тисячі зменшувальних слів, створюють образи, гідні загального захоплення». Емоція піднесеності, радості присутня в календарно-обрядових піснях — колядках, щедрівках, веснянках, обжинкових та ін. Найчастіше вживаються слова на означення родової приналежності: «батенько», «мамуця», «братчик», «сестричка», імена — «Настечка», «Олечка». «Ганнусенька», «Михайлик» («Цю в пана Федорка да один синко»). Чимало слів трапляється з предметної сфери українця-хлібороба: «коровиці», «вінчики», «заго-

ночок», «нивка», «кіпочки», «цариночка», «сонейко», «світлойка». Зменшувальні розміри мають не тільки предмети, а й їхні якісні характеристики («А сидить же він за столиком, Та за столиком, за тисовеньким, А за скатертем, за парчовеньким» — волючільна пісня). Велика кількість Д. у весільних обрядових піснях. Окрім назв родової приналежності, тут позитиву додають найменування весільних чинів, обрядових елементів: «старостонько» («А встань, старостоньку»), «сваненька» («Прийшла до нього сваненька його»), «посаженько» («До мого посаженька любого»). Д. виявлено в ліро-епосі (думах, історичних піснях, баладах). Вони більше оцінюють героя, його спорядження, дії: «Байда славнесенький», «лицар вірнесенький», «лучок тугесенький», «короговка має». Найчастіше представляються козаки («Заспівали козаченьки, та й у похід вступаючи»). Тут навіть вороги — «вороженьки», татари — «татароньки», ляхи — «ляшки», москалі — «москалики». У пестливій формі подаються преставники різних соціальних груп та військових формувань: чумаки («Із їхали чумаченьки на Волженське поле»), наймити («Чом на тобі, наймиточку, сорочка не біла»), рекрути («Заплакали рекрутчики А в тяжній неволі»), січові стрільці («Стрільчику січовий, чого зажурився»), повстанці («Ой як прийшли повстанчики»). Багато Д. в родинно-побутових піснях, особливо у коломийках. Вони вживаються на означення оронімів («Бескідочок», «Маківочка»), дерев та кущів («ліщинонька», «липочка», «каліночка»). Не говоримо вже стосовно роду, родини, лише підкреслимо ті, що пов'язуються з молодою людиною («любонько», «миленький», «голубонько», «соколятко», «серденько»). Почуття любові виражається також різними Д. («кохатоньки», «любитоньки», «цілуватоньки»). Фольклорна проза у порівнянні з піснями небагата на Д. Однак, у казках, переважно про тварин, вони трапляються частіше («Лисичка-сестричка», «Вовчик-братчик», «кумонька-голубонька» та ін.). Різноманітністю відзначається народна проза про голодомори. Висока емоційна напруга закладена у словах, пов'язаних з назвами родової спорідненості — матері, батька, брата, сестри: («Ой мамочку й таточку, я вже вміраю, а вас немає»; «Помер з голоду мій синочок Гриша»). Уваги заслуговують пестливі найменування частин людського

тіла («В одній дівчинки голівка звислася з печі, ротик відкритий»). Умотивованими видаються Д. для найменування продуктів харчування в голодоморний період, які ніжно називали «зернинки», «кукурузка», «борошенце», «мукичка», «квасолька», «картопелька». Особливе місце у творах займає образ корови — годувальниці в селянській сім'ї («трудно тим було, у кого не було коровчини»). Наскрізним в оповідній прозі голодоморної тематики було словом «їсти»: «Діточки сиділи да плакали: «Їсточки хочемо». І. Денисюк висловив думку, що здрібніло-пестливі слова в українському лексиконі становлять його національну специфіку. Тільки в нашій мові є здрібнілі форми дієслів «їстоньки», «їсточки», «ходитоньки», «любитоньки».

Пр.: Українські народні пісні: Календарно-обрядова лірика / упоряд. О. І. Дей. К.: Держвидав худ. літератури, 1963. 570 с.; Весільні пісні / упоряд. М. М. Шубравська. К.: Дніпро, 1988. 476 с.; Героїчний епос українського народу. Хрестоматія / упоряд. та приміт. О. М. Таланчук, Ф. С. Кислого. К.: Либідь, 1993. 432 с.

Літ.: Дей О. І., Малаш Л. А. Піонер слов'янської фольклористики // Українські народні пісні в записах З. Доленги-Ходаковського / упоряд. О. І. Дея. К.: Наук. думка, 1974. С. 19—60; Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору (матеріали до лекції) // Вісник Львівського національного університету. Львів, 2003. Вип. 31. С. 3—22; Сокіл В. Роль зменшено-пестливих слів у формуванні чуттєво-образної системи голодоморної тематики // Література. Проблеми поетики. К., 2013. Вип. 38. С. 257—264; Ковальчук О. Стилістика коломийок: Роль афіксації у створенні коломийкової експресивності // Народозн. зош. 2016. № 3. С. 675—681.

В. Сокіл

«ДНІПРОВІ ХВИЛІ» — ілюстрований журнал. Видавався з ініціативи М. Богуславського 1910—1913 двічі на місяць у Катеринославі (нині Дніпро), редактор — Д. Дорошенко (1910—1913), В. Біднов (1913). Вийшло 72 числа. Висвітлював питання історичного минулого, етнографії, художньої літератури і культури України, інформував про найважливіші проблеми національного руху, формував громадську думку. До тематики «Д. х.» входила також фольклористика. Д. Яворницький у статті «Три несподівані стрічі» (1910) помістив низку високохудожніх текстів усної словесності. Це 4 замовляння: від пропасти, від соняшника живота, від болю у животі, також замовляння-пародія для хворого ев-

рея. При цьому наведено коментарі самого респондента про їх практичне застосування. Також представлено 2 топонімічні перекази: про річку Вовчі Води, про слобідку Гнидина, гумористичний переказ про пана Гниду, приспівку до танцю, а також голосіння дочки за матір'ю. Усі тексти без назв і паспортизації, лише із статті випливає, що вони записані у

липіні 1883 р. в Олександрівському повіті Катеринослащини від селянина-візника, а голосіння — у липні 1891 р. у цьому ж повіті від молоді дівчини. У «Д. х.» публікував власні записи фольклорної прози Я. Новицький. Це легенда «Десна і Дніпро», переказ «Половиця — теперішній Катеринослав. Спомин бабусі», оповідання «Село Аули», під рубрикою «Людська пам'ять про старовину» — «Великий Луг. Дідове оповідання». Усі вони взяті із попереднього, опублікованого т. зв. еришкою — коли українська мова передавалася тогочасним російським правописом — збірника Я. Новицького «Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875—1905 г.» (1911). Тепер у «Д. х.» вони подані українським правописом, з дещо зміненими назвами, а останній твір із значним скороченням. До кожного зразка подано повну паспортизацію. Порушувала «Д. х.» й історіографічні питання. Д. Дорошенко опублікував портретні зарисовки «Я. П. Новицький» (1912) та «Запорозький батько» (1913) — про Д. Яворницького, у яких серед іншого вказав і про фольклористичну діяльність цих дослідників.

Пр.: Яворницький Д. Три несподівані стрічі // Дніпрові хвилі. 1910. № 1. С. 5—11; З народних уст. Десна і Дніпро // Дніпрові хвилі. 1912. № 6. С. 95—96; Село Аули // Дніпрові хвилі. 1912. № 8. С. 125—127; Половиця — теперішній Катеринослав. Спомин бабусі // Дніпрові хвилі. 1912. № 10. С. 155—157; Великий Луг. Дідове оповідання // Дніпрові хвилі. 1912. № 11—12. С. 179—181; Дорошенко Д. Запорозький батько // Дніпрові хвилі. 1913. № 10. С. 163—166.

Літ.: Лазебник В. І. Кузьма Котов і його «Дніпрові хвилі» // Скарбниця ріднокраю. — Дніпропетровськ,

1993. С. 29—33; П'ядик Ю, Сидоренко О. «Дніпрові Хвилі» // ЕСУ. К., 2008. Т. 8. С. 40; Школьна О. Зображення козащини на шпальтах часопису «Дніпрові хвилі» (1910—1913) // Журналістика. 2010. Вип. 9 (34). С. 5—11.

Є. Луцько

«ДУКЛЯ» (з 1952) — літературно-мистецький та публіцистичний журнал. Заснований у м. Пряшеві (нині м. Прешов) при видавництві Культурного союзу українських трудящих Чехо-Словаччини (сьогодні Союз русинів-українців у Словаччині). З 1953 — кварталник, з 1966 — двомісячник. 1953—1964 «Д.» виходила українською та російськими мовами, з 1964 — лише українською. Головні редактори: І. Мадзинський, Ю. Боролич, Ф. Лазорик, В. Копчак, Ф. Іванчов, Ф. Ковач, М. Люк, І. Яцканин (з 1992). Співробітники: І. Прокіпчак, О. Рудловчак, М. Мушинка, М. Гиряк, М. Шмайда та ін. У журналі представлено художні твори українських письменників Словаччини та України (рубрики «Поезія», «Художня проза», «Сатира і гумор» та ін.), переклади, літературно-критичні та публіцистичні статті («Наукові статті», «Повідомлення і документи» та ін.), рецензії, хронічку культурного життя, бібліографію тощо. Значне місце відведено матеріалам усної словесності та фольклористичним працям. Народну творчість подано у рубриках «Звичаї», «Етнографія і фольклор», «Фольклор», «З народних скарбів» та у додатках до окремих номерів «Д.». Більшість поданих фольклорних зразків — записи М. Шмайди із Пряшівщини: балади (1962. № 1; № 2), дитячі ігри, примовки і дражнили (1962. № 4), прислів'я та приказки (1963. № 2, 3, 4). У «Д.» репрезентовано у двох частинах працю М. Шмайди «З народної пам'яті» (1969. № 4; 1970. № 5), яка містить велику кількість записів народної поезії та прози українців Словаччини з відповідним науковим коментарем та примітками. Подано також тексти народних голосінь у записах М. Гиряка (1963. № 1), весільні пісні та гаївки с. Маковиця, коломийки у записах В. Гривни (1959. № 4, 1962. № 2). Великий блок статей присвячено історії української фольклористики. Розглянуто збирацькі та наукові здобутки: В. Гнатюка (1962. № 1; 1997. № 5), І. Панькевича (1988. № 1; 1992. № 6), О. Борканюка, (1959. № 2), Ф. Тішого (1966. № 3), М. Драгоманова (1967. № 2), О. Зілинського (1993. № 3, 2003. № 3), С. Гривни (1970.

№ 6), Ф. Лазорика (1978. № 4; 1973. № 6), П. Лінтура (1971. № 3), М. Гиряка (1984. № 1), В. Гошовського (1997. № 2; 2010. № 1), М. Мушинки (2011. № 2) та ін. Творчість талановитих українських казкарів та кобзарів подано у розвідках М. Гиряка (1964. № 2), М. Гордійчука (1978. № 6) та ін. Кілька статей присвячено історії збирання та вивчення певних фольклорних жанрів: «З історії вивчення українських народних казок Східної Словаччини» М. Гиряка (1975. № 2), «Історія української культури в музиці» М. Гараєвої (1972. № 2, 3), «Пісенники українців Східної Словаччини як джерело вивчення буття фольклору в сучасну епоху» Г. Карася (2013. № 1). Дослідження окремих жанрів, їхніх особливостей та побутування подано у працях М. Качура «Загадки в українському селі Збійне» (1957. № 2), В. Широкової «Поетика українських народних пісень Східної Словаччини» (1979. № 6), М. Гиряка «Вступні формули українських народних казок Східної Словаччини» (1972. № 1—6), «Епітети як засіб стилю казок Петра Ілька» (1972. № 5), М. Неврлого «Тема соборності України в закарпатському фольклорі» (1992. № 1), М. Зиморі «Українські фольклорні образи у творчості польських романтиків» (1995. № 5). Значну увагу звернено на переклади зразків українського фольклору іншими мовами та їхнє видання: «Українська дума в словацькому перекладі» (1958. № 4), «Словінський переклад української лемківської колядки» Й. Шелепця (1988. № 4) та ін. Окремі статті популярного характеру містять рекомендації і поради щодо записування зразків усної словесності: «Зберігаймо народні скарби» Ю. Бачі (1962. № 1), знайомлять читачів з фольклорними фестивалями та святами: «Восьме свято і місцевий фольклор» М. Мушинки (1962. № 4) та ін. На сторінках Д. представлено велику кількість рецензій авторства М. Мушинки, М. Гиряка, Ф. Головаченка та ін.

Пр.: Гиряк М. Вступні формули українських народних казок Східної Словаччини // Дукля. 1972. № 1. С. 78—80; № 2. С. 78—80; № 3. С. 78—80; № 4. С. 78—80;

№ 5. С. 78—80; № 6. С. 74—77; *Мушинка М.* Найви-значніший фольклорний збірник українців Закарпаття. До 100-річчя виходу першого тому «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» В. Гнатюка // *Дукля*. 1997. № 5. С. 42—47; *Шмайда М.* З народної пам'яті. Народна поезія // До-даток до журналу «Дукля». 1969. № 4. 40 с.; Народна про-за // Додаток до журналу «Дукля». 1970. № 5. 50 с.

Літ.: *Кушнір О. В.* Преса українців Словаччини: літературно-мистецький і публіцистичний журнал «Дукля» (Пряшів, 1953—2004 рр.). Тернопіль, 2015. 179 с.; *Ль-ницький М. М.* «Дукля» // *Енциклопедія історії України*. Т. 2. К., 2004. С. 492.; *Мишанич О. В.* «Дукля» // *Ен-циклопедія сучасної України*. Т. 8. К., 2008. С. 367.

М. Качмар

ДУМА — жанр українського фольклору. Це окре-мий вид масштабних епічних творів (200—300 ві-ршів), у яких розповідь ведеться в ліричному ключі (тому деякі дослідники вважають їх ліро-епосом). Тематикою Д. є життя та героїчні подвиги козаків, перебування у неволі, змагання за свободу. Генетич-но вони пов'язані з билинами київського циклу, по-хоронними плачами, історичними піснями та бала-дами. Ареал поширення — Центральна та Лівобе-режна Україна. Співцями були незрячі кобзарі або лірники. Д. виконували у формі рецитації, наближе-ної до декламації та голосінь. Для них притаманна імпровізація, яка засвідчує домінування словесного чинника над музичним. Для поезики Д. характерний нерівноскладовий астрофічний вірш з переважаю-чою дієслівною римою (зрідка іменниковою чи при-кметниковою). Текст поділений на періоди («усту-пи»), які не мають сталої кількості рядків і акуму-люють завершену думку. Композиційна структура укладена з трьох частин: заспів («заплачка»), осно-вна оповідь та кінцівка («славослав'є»). Поетичні засоби Д., типові для українського фольклору: по-стійні епітети («тихі води», «народ хрещений»), за-перечні паралелізми («Не ясний сокіл квилить-проквіляє, То син до отця, до матусі в городи хри-стіянські поклон посилає»), тавтологічні звороти («думає-гадає»), риторичні звертання («О земле турецька»), ретардації (уповільнення подій), повто-рюються поетичні формули (*loci communes*). Для творів цього жанру характерна велика кількість ар-хаїзмів («глас», «нозі», «руці», «сребро»), які за-безпечують піднесено-урочистий стиль. Хроноло-гічно Д. поділяються на дві верстви: давню — тво-

ри осівають боротьбу проти турків та татар («Три брати Самарські»); пізнішого часу — відображають супротив польському поневоленню («Хмельниць-кий і Барабаш»). Окрему групу становлять суспільно-побутові Д. та ті, що описують випадки з родинно-го життя козаків («Удова і три сини», «Брат і се-стра»). Головні теми Д.: турецька неволя («Плач невільника», «Утеча трьох братів із Азова»), смерть козака («Іван Коновченко»), визволення з неволі та повернення на Батьківщину («Самійло Кішка»), ко-зацьке лицарство («Козак Голота»), визвольна ві-йна Богдана Хмельницького (1648) («Перемога під Корсунем»), родинне життя («Сестра і брат», «Удо-ва і три сини»). Жанр сформувався в козацькому се-редовищі у середині XV ст. Період розквіту Д. при-падає на час боротьби українців з поневолювача-ми (турками, татарами, поляками та москалями). Вперше термін «Д.» зустрічається в хроніці «Анна-ли» (1587) польського історика С. Сарніцького. Найдавніші записи повних текстів дум відомі з кін-ця XVII ст. («Козак Голота», 1684). 1803—1805 В. Ломиковський уклав збірник з 13 Д. (1892—1893, опублікував П. Житецький). У науковий обіг його запровадив М. Максимович (1827). Перша пу-блікація творів цього жанру — «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819) М. Цер-телева. Наукове видання Д. з варіантами започат-ковано у збірнику «Исторические песни малорус-ского народа» (1874, 1875) В. Антонича та М. Дра-гоманова. 1857 М. Маркевич розпочав друк мелодій Д., а Ф. Колесса у праці «Мелодії україн-ських народних дум» (1910—1913) заклав підвали-ни ґрунтового дослідження мелодики жанру.

Пр.: *Цертелев Н. А.* Опыт собрания старинных мало-российских песней. СПб., 1819. 64 с.; Исторические песни малорусского народа с объяснением Вл. Антоновича и М. Драгоманова. К., 1874—1875. Т. 1. 376 с.; Т. 2. 182 с.; *Маркевич Н.* Южнорусские песни с голосами. К., 1857. 103 с.; *Колесса Ф.* Українські народні думи. Львів, 1920. 368 с.; *Грушевська К.* Українські народні думи. К., 1927—1931. Т. 1. 176 с.

Літ.: *Житецький П.* Мысли о народных малорусских ду-мах. К., 1893. 249 с.; *Кирдан Б. П.* Украинский народный эпос. М., 1965. 352 с.; *Колесса Ф.* Мелодії українських на-родних дум. К., 1969. 595 с.; Т. 2. 304 с.; *Франко І.* Сту-дії над українськими піснями // Франко І. Збір. творів: у 50-тит. К., 1986. Т. 43. С. 7—352; *Грицай М. С.* Нудь-га Г. А. Дума // УЛЕ. К., 1990. Т. 2. С. 122—124; *Чор-нопиский М.* Дума // Українська фольклористика.

Словник-довідник. Львів. 2008. С. 88—91; *Грица С. Дума // ЕСУ. К., 2008. Т. 8. С. 526—527.*

О. Чікало

ЄМЕЦЬ Василь Костянтинович (15.12.1890, с. Жаборівці, нині смт. Шарівка Богодухівського р-ну Харківської обл. — 06.01.1982, м. Лос-Анджелес, шт. Каліфорнія, США) — український бандурист, письменник, історик, фольклорист. Народився у козацькій сім'ї. 1908 почав вивчати гру на бандурі у кобзаря І. Кучугури-Кучеренка. Навчався у Харківському (1911—1912) та Московському (1914) ун-тах. 1911 — дебютний концертний виступ у м. Охтирці. 1913 — організував Першу кубанську кобзарську школу. 1917—1918 — учитель жіночої гімназії у Сосниці, нині Чернігівської обл., активний учасник української національної революції, організатор першої капели бандуристів у Києві. У листопаді 1919 — міністр освіти УНР. З 1920 Є. перебував у еміграції: Чехо-Словаччині (1920—1934), Франції (1934—1936), Канаді (1936—1938), США (з 1938). Навчався у консерваторіях Берліна і Праги, 1923 організував школу кобзарів та Другу капелу бандуристів у Празі. Активно гастролював країнами Європи та Північної Америки, змайстрував першу хроматичну концертну бандуру. Репертуар: думи та історичні пісні, обрядова поезія, родинно- та соціально-побутова пісенність, стрілецькі твори, інструментальна танцювальна музика, авторські композиції тощо. Автор дослідження «Кобза і кобзарі» (1923), низки статей про кобзу («Кобза: Скільки слів про український національний інструмент та його походження» (1921)), кобзарське мистецтво різних історичних періодів («До мартирології кобзарства» (1996), «Кобзарі старих часів» (1921) та ін.), укладач альбому «У золоте 50-річчя на службі Україні» (1961). Працю «Кобза та кобзарі» присвячено українському кобзарському мистецтву від часів його появи до сучасного етапу. Складається із передмови, 6 розділів та бібліографічного додатку найважливішої літератури З. Кузеля. У передмові автор здійснив невеликий екскурс в історію української культури, зосередивши особливу увагу на музиці, різноманітних впливах та особливостях її функціонування і формування. В основній частині розглянуто різні версії походження кобзи, її будову, особливості кобзарського репертуару

та виконавської манери, яка своєрідна для кожної кобзарської школи та навіть окремих представників. Представлено окремі фольклорні зразки чи фрагменти історичних пісень («Ой Морозе, Морозенку» та ін.), дум («Про смерть козака бандуриста»), а також пісень про кохання та козацьких, у яких фігурує образ кобзи. Звернено увагу на історію кобзарства від найдавніших часів, у період найбільшого розквіту у XVII—XVIII столітті на основі аналізу різноманітних документальних свідчень, висвітлено період відродження кобзи у XIX столітті та творчість кобзарів-сліпців. Подано короткі біографічні відомості про народних співців, окреслено їхній репертуар та співочу манеру (А. Шут, А. Никоненко, І. Гащенко, П. Дривченко та ін.). Представлено детальну інформацію про кобзарські братства: структуру, особливості прийому та навчання, церемонію передачі кобзи та ін. Виділено три періоди в історії сучасного кобзарства: до XII з'їзду в Харкові у 1902; від цього з'їзду до революції, від початку революції до наших днів. Коротко охарактеризовано становище кобзарів у кожен з цих періодів.

Пр.: Кобза та кобзарі. З бібліографічним додатком З. Кузеля і 16 образками. Берлін, 1923. 112 с.; У золоте 50-річчя на службі Україні. Про козаків-бандуристів. Альбом. 1961. 381 с.; До мартирології кобзарства // Українська культура. 1996. № 11. С. 30—31; № 12. С. 27—30.

Літ.: *Дутчак В.* Творча діяльність Василя Ємця: синтез бандурного мистецтва українських етнічних спільнот (до 120-річчя від дня народження бандуриста) // Вісник Прикарпатського ун-ту. Мистецтвознавство. Вип. 17—19. Івано-Франківськ, 2009—2010. С. 3—15; *Дутчак В. Г.* Ємець Василь Костянтинович // Енциклопедія сучасної України. К., 2009. Т. 9. С. 404—405.

М. Качмар

ЗІНЬКІВСЬКИЙ Трохим Аврамович (псевд. Т. Звїздочот, Т. Певний, М. Цупкий та ін.; 23.07 (4. 08) 1861, м. Бердянськ, тепер Запорізької обл. — 8 (20). 06. 1891, там само) — україн-

ський письменник, публіцист, фольклорист. 1873—1876 навчався в Бердянському повітовому училищі, 1877 — учительському інституті у м. Карасубазар (нині м. Білогорськ у Криму), якого не завершив. 1880—1882 перебував в Одеській

юнкерській школі. Самотужки підготувався і склав іспит на атестат зрілості. 1890 закінчив Військово-юридичну академію в Петербурзі. Автор літературних збірок («Малюнки справжнього життя», 1899), публіцистичних та літературно-критичних статей («Тарас Шевченко в світлі європейської критики», 1890—1891 та ін.). Залишив помітну фольклористичну спадщину. Лише частину його записів (усі з Харківської губ.) опубліковано в зібранні Б. Грінченка «Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (1895. Вып. 1; 1899. Вып. 3). У цих випусках поміщено 18 прозових зразків та 34 народні пісні. На увагу заслуговують казки здебільшого побутового характеру. У деяких з них ідеться про стосунки між «чоловіком і жінкою» («Неохайна господиня», «Хазяйновита жінка», «Робоча жінка», «Чоловік та жінка»). В інших розповідається про життя різних суспільних верств («Коваль», «Циган і косар»). У поле зору З. потрапили і анекдоти, що примикають до казкової прози («Хто чудніший», «Глухий та губатий», «Мазур та ксьондз», «Не кінь, а кобила»). У збірці поміщено низку легенд, у яких представлено прагнення людини розкрити таємниці природи («Дві синиці та орел», «Через що собака з кішкою гризуться»), філософське ставлення до багатства («Не оддавши чортам душу, багатим не будеш»). Чотири балади було надруковано у зібранні Б. Грінченка, з них два варіанти про трійзілля («Чогось наша Марйичка лежала», «У Марусі хата на помості»). Інша балада у записі З. оспівує версію сюжету «Козак і Кулина»: зведена козаком дівчина розпитує в дорозі про те, що її чекає далі. Цей твір відзначив І. Франко в дослідженні про козака Плахту. Тему підмови дівчини на мандрівку, яка завершилася трагічно, розкриває балада «Над'їхали гайдама-

ки, високії шапки». Частина пісень стосується сімейних взаємин, кохання тощо. Трапляються поодинокі опубліковані колядки, щедрівки, дитячі ігри («Проца», «У хобри», «У коника»). Родинно-побутові пісні (близько 20 зразків) відзначаються багатством художньо-символічної образності, насичені конкретністю, вражають щирістю почуттів («Як приїхав мій миленький з моря», «Ой на горі, на горі, там стояли журавлі»). В архівних матеріалах З. збереглося багато записів прислів'їв та приказок («Один Бог без гріха», «В чужім оці і порошину бачиш», «Петрівка на хліб катівка», «святий Юр звіра пасе» та ін.). До низки фольклорних творів подано авторські коментарі, пояснення слів, вказівки на варіанти, які посилюють наукову вартість записів.

Пр.: Грінченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов, 1895. Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и проч. 308 с.; 1899. Вып. 3: Песни. 765 с.; Пісні побутові, солдатські, історичні, дитячі, жартівливі, любовні та ін. / зап. Зіньківський Т. А. в Харківській та Київській губ. 1882—1883 // НАФРФ. Ф. 1. Од. зб. 15. 84 арк.; Прислів'я та приказки / Збір. Т. Зіньківськи // Інститут рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Ф. III. Од. зб. 38209.

Літ.: Пономарів О. Д. Зіньківський Трохим Аврамович // Українська літературна енциклопедія. К., 1990 Т. 2. С. 270; Кіраль С. Апостол Молодої України. К., 2002. 322 с.; Козар Л. Фольклористично-етнографічна діяльність Трохима Зіньківського в контексті українського національного відродження // Дослідники українського фольклору: невідоме та маловідоме. К., 2008. С. 277—298.

Г. В. Коваль

«ЗОЛОТОСЛОВ. Поетичний космос Давньої Русі» — збірник найдавніших за походженням текстів народної обрядової поезії українців, білорусів та росіян (1988). Упорядкування, передмова та переклади М. Москаленка. У передмові «Фольклорний алфавіт давньоруського космосу» широко представлені фольклорні образи, теми і мотиви індоєвропейського, праслов'янського та давньоруського походження, у яких втілені світоглядні константи давніх слов'ян — світове древо (тексти № 1—6, 10, 25—26, 28 — українські колядки; № 72—75 — російські в'юнничні пісні; № 428—430 — білоруські весільні твори); створення світу (№ 1—5 — колядки з астральними та аграрними мотивами); першолюдина (№ 209—213 — купальські пісні); космогонічні

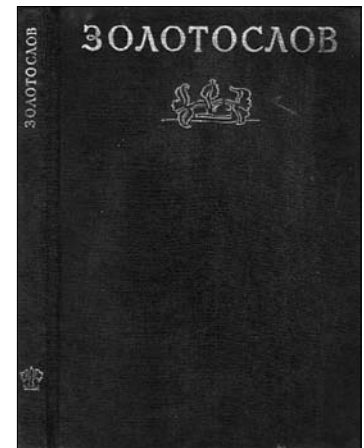
загадки (№ 339—341); світове яйце (№ 180 — білоруська волочевна пісня; № 395 — українська весільна); шлюб сонця і місяця (№ 13—18, 20—21, 77—78; 394; 499—500 — колядки, винограддя та весільні пісні); змібборство (№ 90 — українська колядка; № 91 — юрїївська пісня; № 154—155 — білоруська та російська гра «Ящур»); купальський інцест і очищення (№ 194—221 — купальські твори); правда і кривда (№ 59 — українська колядка); відмикання ключем неба, землі, вирію (№ 139—141 — українські веснянки; № 172 — білоруська веснянка; № 174 — білоруська юрїївська пісня; № 179 — білоруська волочевна; № 227 — білоруська жнивварська); загибель диво-коня (№ 85, 87); золотий плуг і ярмо (№ 190—191). Автор виділив два основних цикли обрядової поезії — господарський і молодіжний. Господарський цикл: колядники (або птахи) будять господаря і сповіщають про небувалий приплід худоби і нечуваний врожай (№ 41—43); райські птахи та винні колодязі на його дворі (№ 44—47); господар сидить вдома з родиною (№ 38); у нього розумна жона (№ 48—54); господар зустрічає і щедро обдаровує гостей (колядники, Бог, святі) (№ 12, 38—39); «непрості гості» обходять двір (№ 47, 57); господар працює в полі, в нього божественні помічники (№ 182); господар сіє жито, збирає золото-срібло (№ 183); річний аграрний календар (№ 179); господареві служать орел і риба (№ 36); соколи несуть йому здобич (№ 31); у господаря три користі (три напої) (№ 32—35); господар рубає дуби, оре землю, варить пиво, женить синів, віддає заміж дочок (№ 193). Молодіжний цикл: молодець воліє милу (в різних ситуаціях) (№ 313, 317, 320); цілиться в сокола (змія), той пропонує допомогу при сватанні (№ 120—124); полює на куну або стріляє в лебідку (сватання) (№ 373, 486—488); пишається диво-конем і зброєю (№ 79—84); дівчина воліє милого (в різних ситуаціях) (№ 315, 324—328); садить сад (№ 306—308); стереже сад від райських птахів (№ 342—343); ворожить про заміжжя (№ 305); зустрічає милого і дбає про його коня (№ 334); дорогі вбрання дівчини (№ 344—348); брат привозить сестрі три подарунки (№ 370); дівчина в'є вінок з павиноного пір'я, ронить його в Дунай і обіцяє нагороди рибалкам (№ 356—358); збирає золоту (срібну, жемчужну) росу (кору) з чудесного дерева і несе її ковалеві, щоб той змайстрував їй

три знадоби (пояс, кубок, перстень) (№ 361—363). М. Москаленко навів деякі мотиви княжої доби, які втілилися у східнослов'янському обрядовому фольклорі, смисл-кліше, спільні для обрядового фольклору, билинного епосу та «Слова о полку Ігоревім». До збірника ввійшло 500 текстів: колядки, щедрівки, винограддя, веснянки, гаївки, волочевні, в'юнничні, юрїївські, купальські, жнивні, весільні пісні та ін. Джерельною базою видання слугували збірки Н. Гілевича, В. Гнатюка, Я. Головацького, О. Дея, З. Доленги-Ходаковського, І. Земцовського, А. Новикової, П. Чубинського, П. Шейна.

Пр.: Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / [упоряд., передм. та пер. М. Н. Москаленка] / К.: Дніпро, 1988. 294 с.

О. Бриняк

ІРОНІЯ (грецьк. ειρωνεία — лукавство, вдавання, глузування) — один з трьох поряд з гумором та сатирою різновидів комічного, основною властивістю якої є замаскована насмішка, де прихований смисл є запереченням буквального. В естетичному плані І. — троп, який вихоплює слово або фразу із усталеного контексту й наповнює значенням через ланцюг асоціацій, при яких мовець або текст містить у собі протилежне тому, що стверджується або мислиться. Найпоширенішою формою І. є антифраз — вживання слів чи виразів у протилежному значенні, вона також виражається у формі гіперболи, літоти, риторичного запитання, стилістичної неузгодженості, алюзії, недомовки та ін. Сигналами вербальної І. є головним чином інтонація і міміка, у текстовій І. реципієнт керується передовсім контекстом, опертим на глибоку обізнаність з реальними життєвими ситуаціями (відомостями про очевидні погляди автора-оповідача, типові світоглядні цінності певної епохи, моральні принципи, естетичні смаки конкретного соціуму та ін.). Витоки І. беруть початок в усній народній творчості і до нашого часу широко проявляється у багатьох жанрах українського фольклору,

передовсім у тих, де широко застосовується категорія смішного. У календарно-обрядових творах: колядках — «Нова радість стала, / Що хліба не стало, / А ви тее, люде, знайте, / Періжечків нам давайте», веснянках — «Жінка за качалку — / Чоловік під лавку, / Ой навчу я, навчу (2) / Молодую жінку (2)». У родинно-обрядових: весільних — «Добрий борщ, добрий борщ, / Гусь ся в нім варила, / А ми борщ виїли — / Гусь буде ходила», у жартівливих піснях: «Ой там на майдані / Вовки бабу розірвали, / Іно хвіст та язик / На майдані лежить», у коломиїках — «Ой препишна вечеронька, препишна, препишна, / Мандибурка не луплена ще й трохи прокисла», у загадках — «Летять пташки без крил, сідають на дерево без ніг, і безнога хода з'їдає їх без рота», у прислів'ях і приказках — «Шкодував вовк кобилу — лишив фіст і гриву», «Дідня, як рак з Відня». В анекдотах — «На порядку денному колгоспних партійних зборів тільки два питання: 1. Будівництво сараю. 2. Будівництво комунізму. З огляду на відсутність дощок одразу перейшли до другого», у дитячому фольклорі — «А у нашого Омелька / Сімейка маленька: / Сім пішло, сім поїхало, / Сім дома зосталось». Особлива форма І. — самоіронія, коли об'єктом насмішки виступає сам мовець: «Ой ходив я до дівчини, та я находився: / Мої сини пасут воли, я ще не женився», «Ой любив я дівок сорок, а молодиць триста, / Дяковати Господеви, що ще душа чиста». В окремих випадках І. може бути не пов'язана з категорією смішного, коли йдеться про «гірку» іронію у народній прозі про голодомор, тюремних, виселенських оповіданнях та переказах. Для чарівних казок характерна І., яка проявляється у протилежному зміщенні традиційної ієрархічної системи: багатий і бідний, цар і селянин, розумний і дурень у розв'язці твору міняються місцями, цим стверджується відносність усталених міркувань та цінностей. У казках також зустрічається зворотна І., коли відкрита насмішка, глузування приховують у собі розумне, поважне і навіть величне. Так, у казці «Летючий корабель» на відміну від двох розумних синів діда й баби третій син дурень, якого лаяли, який сидів на печі у просі в чорній сорочці, насправді виявився носієм високих розумових здібностей та моральних чеснот і в результаті одружився з царівною. Нового оригінального вираження І. набуває у народній політичній са-

тирі ХХ ст. Нерідко так званий радянський фольклор, як от «Ми на поле завезли / Добрива хімічні, / Будем швидше наближать / Дні комуністичні» в народному середовищі без зміни форми, за допомогою лише іронічного звучання переосмислювався як сатиричний. Водночас при цьому І. виконувала певну конспіративну функцію, була зручною бодай формально застерегтися перед переслідуваннями режиму. Завжди можна було оправдовуватися, що цей твір виконувався з благими намірами в його прямому ідеологічно ортодоксальному значенні.

Пр.: Жартівливі пісні: Родинно-побутові / упоряд. О. Дей, М. Марченко (тексти). А. Гуменюк (мелодії). К.: 1967. 800 с.; Жартівливі та сатиричні пісні / упоряд., передм. та примітки М. Дмитренка. К.: 1988. 327 с.

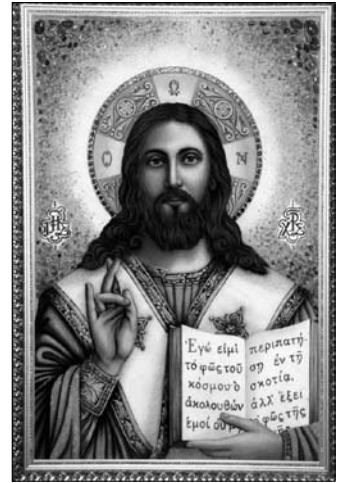
Літ.: Іронія // Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. К., 1997. С. 321—322; Конан У. М. Іронія // Беларускі фальклор: Энциклапедыя: У 2-х т. / Рэдкал. : Г. П. Пашкоў і інш. Мінск, 2005. Т. 1. С. 585—586.

Є. Луцьо

ІСУС ХРИСТОС — центральна постать у християнській релігії, Месія, Спаситель. Проповідував разом з апостолами на території сучасних Ізраїлю та Палестини. І. був засуджений на смерть через розп'яття і воскрес на третій день. Друге пришестя І. християни пов'язують із кінцем світу та судним днем. У фольклорі І. Х. — «цар предвічний, небесний», «наш уткупитель», «душем спаситель», «сотворитель неба і землі». Зовнішність у колядках зображено за допомогою міфологічних мотивів: «Бо в правім личку — світле сонечко, / А в лівім личку — ясний місяцю, / А в грудех єму — ясна зоречка». У прозових текстах Його змальовано десакаралізовано: бідним, жебраком, старцями — «якби ковдуши (бідні мандрівники), а то бив сам Ісус Христос із святим Петром». Основні тематичні вузли із життя І. Х.: народження та хрещення, мандрівки та навчання людей, смерть та воскресіння. Він народився «від Духа Святого та Пресвятої Богородиці», в Назареті чи Вифлеємі, «засвітила звізда», три царі прийшли поклонитися Христові. Деталізується поява І. Х. на світ у колядках: Пречиста Діва народила Христа у стаєнці, викупала та сповила у пелюшки, поклала у ясла чи колыску, обрала Йому ім'я; хресні батьки І. — «святий Штефан і свята Олена»; ангели забирають Спасителя на небеса. Новонаро-

дженого відвідують не лише три царі із дарами, а й колядники з господарем. З біблійним епізодом про втечу Святої Родиною до Єгипту пов'язані легенди про чудо з пшеницею та зцілення дитини-каліки. У колядці І. стає голубом, щоб врятуватися від переслідувань Ірода. Різноманітно представлене у народній традиції земне життя Христа: Його наділено функціями деміурга — творця світу чи окремих предметів, упорядника космологічного порядку («Йак Сус Христос постановив світ і придав рибі тримати хвіст у зубах, а світ на собі...»). І. Х. ще маленьким оживляє пташок, перетворює людей на рослини і тварини (собаку, черепаху, мавпу), вимудровує в нечистого його творіння й доробляє їх (млин, віз, кінь, скрипка), визначає родючість земель («Чому у горах не родиться так, як на долах»), бере участь у процесі виникнення різних об'єктів флори та фауни (гриби, колос, рак, бджоли), людського життя та побуту («Чому діти не ходять до року?»). Образ І. домінуючий у прозових зразках про Христові чуда: «Та Сус Христос ходив ісь святими по землі, то усякі чуда показував...». Він незвичайним способом зцілює людей («Ісус Христос і святий Павло — лікарі»), воскрешає померлих («Христос і циган»), перетворює купу каміння і піску на гроші («Христос і жид»), підковує коней («Христос і циган»), готує вечерю у бідної вдови («Як Ісус Христос ночував у бідної вдови») та ін. І. милосердний і справедливий до людей: винагороджує добро, гостинність, повагу до старших, богобоязливість («Христос і дві дівки»), а карає за жадібність, самовпевненість, неввічливість, лінивість («Як Христос зробив коня з чоловіка»). У колядках поширений образ І.-судді. Доволі популярний у народній традиції мотив «Христос роздає щастя, долю»: роботящій дівчині за чоловіка лінивого парубка, бідним мучитися на цьому світі, однак потрапити у рай, окремим народам — характерний для них спосіб життя чи характеру («Чому русини гайдамаки»). Велика кількість творів сконцентрована довкола історії страждань, смерті та Христового воскресіння. У легендах увагу зосереджено на епізодах розп'яття І. («Чому цигани не мають пристановища», про павука, горобців, ворону), чудес, пов'язаних із Його воскресінням («Когут»), відкуплення роду людського та визволення душ із пекла. У колядках поширена деталізована версія: І. з апостолами пропо-

відує на землі, Юда продає Христа, а Петро тричі зрікається, жиди розпинають — «На хрест руки розпинали, / А пісочком годували, а золою напували»; з крові Христової та частин тіла утворюються різні предмети — церква, престולי, свічки, образи, дзвони; на І. гробі виросла рожа,

з якої вилетів у небеса пташок; в неділю Спаситель воскрес. Народна традиція використовує образ І. для величання господаря і членів сім'ї: Христос оре на полі у господаря, править службу за його здоров'я, приходить в гості до господині та ін. Образ І.-помічника поширений в замовляннях: на гарний сон, початок землеробських робіт, від кровотечі.

Пр.: Галицько-руські народні легенди Т. 1 / зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. Львів, 1902. Т. 12. XI, 215 с.; Т. 2 // Етнографічний збірник. Львів, 1902. Т. 13. IV. 287 с.; Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т. 1 / зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. Львів, 1897. Т. 3. 236 с.; Колядки і щедрівки. Т. 1 / зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. Львів, 1914. Т. 35. 270 с.; Малорусские народные предания и рассказы / свод М. Драгоманова. К., 1876. 434 с.; Українські замовляння / упоряд. М. Н. Москаленко, передм. М. О. Новикова. К.: Дніпро, 1993. 309 с.

Літ.: Грушевський М. Христологія // Грушевський М. Історія української літератури: у 6-ти т., 9-ти кн. К.: Либідь, 1994. Т. 4. Кн. 2. С. 134—178; Сумцов Н. Ф. Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен. К., 1888. 161 с.; Сокил В. Народні легенди та перекази українців Карпат. К.: Наук. думка, 1995. С. 43—50; 73—75; Сокил Г. Українські календарно-обрядові пісні: структура, функції, семантика. Львів, 2004. 268 с.

М. Качмар

КАЙНДЛЬ Раймунд Фрідріх (31. 08. 1866, Чернівці — 14. 03. 1930, Вальтендорф біля м. Грац, Австрія) — австрійський історик, етнограф, фольклорист, археолог. Дійсний член НТШ (1911). 1885—1891 навчався в Чернівецькому ун-ті. 1893 — доктор філософії. З 1901 працював надзвичайним професором австрійської історії, з 1904 — звичайним професором, 1912—1913 —

ректор Чернівецького ун-ту. 1915—1930 — професор австрійської історії в університеті м. Грац. З 1886 фіксував та досліджував звичаї, обряди (весілля та похорони), вірування, промисли, народний календар, фольклор українців. Більшість матеріалів походить з Буковини, Гуцульщини та Опілля (околиці м. Рогатин Івано-Франківської обл.). На основі власних спостережень опублікував десятки наукових та науково-популярних розвідок з етнографії та фольклору в австрійських та німецьких часописах («Am Ur-Quell», «Zeitschrift des Vereins für Volkskunde», «Globus» та ін.), що містять казки, легенди та перекази, народні оповідання, замовляння, приказки, анекдоти, звичаї та вірування українців. Серед них «Легенди та казки зі Східної Галичини і Буковини» (1888), «Календар свят у руснаків і гуцулів» (1896), «Народні традиції підгорян» (1898), «Із усної традиції бойків» (1902), оповідання «Біда» та ін. У статті «Жид Зельман» (переклад, «Буковина», 1896, ч. 67) доводив, що Зельман — історична особа. Надрукував 12 казок із рукописної збірки о. О. Поповича з 50-х XIX ст. «Русинські казки та міфи з Буковини» (1899). «Прислів'я та приказки з Буковини та Галичини» (1902, 1903) містять 290 приповідок та приказок українською мовою в латинській транскрипції, що зібрав К. разом з дружиною Людмилою. У співавторстві з о. О. Манастирським опублікував працю «Русини на Буковині» (1889, 1890), що крім етнографічних матеріалів містить декілька казок та легенд, оповідання «Баба Явдоха», вірування, описи обрядів, різножанрові пісні (колядку «А в полі, полі близько дороги», «Маланку», колискові пісні), приказки, загадки, дитячі лічилки. Унаслідок подорожей Гуцульщиною (долини Черемошу та Сучави) написав та видав у 1894 узагальнюючу монографію «Гуцули» (друге видання українською мовою (2000)). У книзі висвітлив особливості матеріальної та духовної культури краю, подав загальну характеристику фольклору, навів 26 різножанрових народних пісень (баладу «Ге, у краснім місті шла дівка у данец», весільну пісню «Не ди-

вися, моя мамко, на мени», коломийки), 24 загадки, 56 приказок українською мовою та в німецькому перекладі, до творів вказав місце запису (Жаб'є, Ясенів Горішній, Сергії, Селятин, Руська Молдавиця, Устеріки). В «Етнографічному збірнику» (1898) опублікував «Фольклорні матеріали», серед них пісні про панщину («Гей, гей у керничинці вода студененька», «Та кувала зозуленька від гаю до гаю»), колискові («Гейцю люлю, люлю», «Ой ходит сон коло вікон»), забавлянки (Кра, кра ворона»), дражнилки, 123 приказки, 17 загадок, замовляння від хвороб та ін. 1903 видав працю «Фольклор. Його значення, цілі та методи», у якій розглянув теоретичні питання етнології та фольклористики, звернув увагу на тогочасні часописи, що публікували матеріали української усної народної творчості та етнографії. Автор рецензій на фольклорно-етнографічні праці І. Франка, В. Гнатюка, В. Шухевича та ін., бібліографічних оглядів («Етнографічного збірника», «Записок НТШ», «Ludu») для німецькомовних журналів. Високо оцінили наукову спадщину К. В. Гнатюк, М. Кордуба, З. Кузеля та ін.

Пр.: Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці, 2000. 208 с.; Русини на Буковині / Р. Ф. Кайндль, О. Манастирський. Чернівці, 2007. 192 с.; Фольклорні матеріали // Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т. 5. С. 141—159; Die Volkskunde. Ihre Bedeutung, ihre Ziele, ihre Methode. Leipzig und Wien, 1903. 172 s.; Ruthenische Märchen und Mythen in der Bukowina // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. 1899. S. 401—420; Sagen und Märchen aus Ostgalizien in der Bukowina // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. 1888/1889. S. 79—86, 182—188; Sprichwörter und Redensarten in der Bukowina und in Galizien, gessammelt von Ludmilla und Raimund Kaindl // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. Berlin, 1902. Bd. 12. S. 443—448; 1903. Bd. 13. S. 75—84.

Літ.: Гвоздевич С. Кайндль Раймунд Фрідріх / Мала енциклопедія українського народознавства. Львів, 2007. С. 736—737; Кожоляно Г. Історико-етнологічні дослідження гуцулів Раймундом Кайндлем // Карпати: людина, етнос, цивілізація. 2010. Вип. 2. С. 136—144; Колеса Ф. Історія української етнографії. К., 2005. С. 215—224; Кордуба М. Розвідки д-ра Раймунда Фрідріха Кайндля з етнографії рускої // Записки НТШ. Львів, 1896. Т. 11. Кн. 3. Наукова хроніка С. 1—10; Масан О. Приятель українського народу // Кайндль Р. Ф. Гуцули. Чернівці, 2000. С. 174—206; Мороз М. Етнографічна діяльність Раймунда Кайндля // Записки НТШ. Львів, 1992. Т. 223. С. 197—205; Пивоваров С. В. Кайндль Раймунд Фрідріх // ЕСУ. К., Т. 11. 2011. С. 701—702.

О. М. Голубець

КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІ ПІСНІ — комплекс жанрів, пов'язаних з календарними обрядами, які супроводжують життя та трудову діяльність людини впродовж річного циклу. К.-о. п. концентрувалися навколо давніх аграрних свят. Основною ознакою цієї творчості є синкретизм, який виявляється у поєднанні пісні, руху, пантоміми, танцю. За допомогою обрядових пісень заклинального характеру, за посередництвом магії слова та ритуальних дій людина намагалася вплинути на навколишній світ, природу, аби забезпечити здоров'я, урожай, приплід худоби, благополуччя в сім'ї. Відповідно до чотирьох пір року, а також до періодів у землеробстві — приготування до сівби, сіяння, вирощування врожаю, — виділяють чотири цикли календарно-обрядової творчості: зимовий, весняний, літній, осінній. Зимові пісні та обряди призначалися для сприяння хорошого врожаю, збереження посівів на полях. Значна увага під час календарно-новорічних свят приділялася аграрним та шлюбним мотивам. Основне місце в зимовому циклі належало обхідним обрядам — колядуванню та щедруванню. Для пісень цього періоду характерні вітально-віншувальні, побажальні функції, у яких домінує специфічний імперативний заклик-прохання з апелюванням до вищої сили. Сфера розповсюдження таких формул-закликів досить поширена як у різдвяно-новорічній, так і у весняно-літній поезії: «Уроди, Боже, жито-пшеницю, І всяку пашницю. У полі зерно, а в домі добро» (колядка); «Зародь, Боже, всякую пашниченьку» (кустова пісня). Ціллю обрядових календарних величань було вихваляння суб'єкта, яке мало психологічно вплинути на його потреби в щасті, блиску, могутності. Прославляння знаходить своє вираження в різних формах ідеалізації, що починається з побажання доброзичливості тому, кому призначається пісня. Весняні пісні мали сприяти відродженню природи, закликати початок весни, польових робіт. До цього циклу входять веснянки, гаївки, волочильні, юрїївські, русальні, кустові пісні. З культом рослинності, предків пов'язаний русальний тиждень, під час якого виконувалися троїцькі, русальні, кустові тексти. Домінуючі мотиви пісень: кохання, шлюб, взаємовідносини свекрухи й невістки. Основна тема літніх пісень — досягання, збір та збереження збіжжя. Купальські та петрівчані твори опетивують красу природи в пору її найбільшого роз-

квіту. Жнивварські пісні передають атмосферу найгарячішої пори року в житті селянської родини, відзначаються поетично-образним багатством. К.-о. п. притаманні однакові композиційні прийоми та засоби, деталізований опис, поступове розкриття метафори. Загальне емоційне забарвлення К.-о. п. — піднесене, веселе, життєрадісне. К.-о. п. мають особливу символіку із властивою їм ідеалізацією, гіперболізацією, метафоричним відображенням дійсності. Сучасна людина вже не усвідомлює повною мірою всієї значущості й дієвості ритуальних рухів, мотивів і образів, адже поступово нівелювалося їх первісне значення. Давні обряди втрачають своє культове, магічне значення. Те, що розуміли колись давно, — згодом набирає метафоричного (переносного) значення, стає поетичним образом, символом, поетичною формулою» (Ф. Колесса). Календарні обряди, як і ритуально-магічні дії, змінювалися, ставали театралізованими, більш естетизованими, а словесні форми творили фонд фольклорних кліше.

Пр.: Українські народні пісні: Календарно-обрядова лірика / упоряд., підготов. текстів та приміт. О. І. Дея. К., 1963. 569 с.; Календарно-обрядові пісні / упоряд., вступ. ст. та приміт. О. Ю. Чебанюк. К., 1987. 392 с.; Ігри та пісні: весняно-літня поезія трудового року / упоряд., передм. приміт. О. І. Дея. К., 1963. 671 с.; Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. К., 1965. 804 с.

Літ.: Дей О. Українська народна поезія обрядового циклу // Українські народні пісні: календарно-обрядова лірика. К., 1963. С. 3—34; Круть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. К., 1973. 211 с.; Сокил Г. Українські обхідні календарно-обрядові пісні: структура, функції, семантика. Львів, 2004. 268 с.

Г. В. Коваль

КАРСЬКИЙ Юхим Федорович (20.12.1860 (01.01.1861) с. Лаша, Гродненського повіту, Гродненської губернії, Російська імперія (нині республіка Білорусь) — 29. 04. 1931, м. Ленінград (нині Санкт-Петербург, Російська Федерація) — білоруський мовознавець, славіст, палеограф, етнограф, фольклорист. 1871 вступив до Мінської духовної семінарії, а після закінчення до Ніжинського історико-філологічного інституту. Вивчав слов'янську філологію. 1893 у Київському ун-ті ім. святого Володимира захистив магістерську дисертацію «К истории звуков и форм белорусской речи» та захищений викладачем російської мови Варшавського ун-ту. 1901 —

член-кореспондент Російської імператорської академії наук. У 1902 — декан історико-філологічного факультету, а згодом ректор Варшавського ун-ту (1905—1910). Професор Петроградського ун-ту (1920), дійсний член Інституту білоруської

культури (1922) та член Чеської академії наук (1929). Займався видавничою діяльністю, був редактором «Русского филологического вестника» (1905—1917) та «Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук» (1920). Директор Музею антропології та етнографії. К. працював в галузях діалектології та порівняльного мовознавства. Теоретичні розвідки ілюстрував зразками білоруського та українського фольклорів. У розвідці «Материалы для изучения северно-малорусских говоров, а также переходных от белорусских к малорусским (Полесье)» (1898) навів зразки діалектної лексики та повний текст української казки «Вовк — дурень», зафіксованої на Пінщині. 1903 К. здійснив етнографічну експедицію межовими територіями Білорусі та України. Зібрав лексичний матеріал для дослідження ареалу розселення та взаємовпливів українських та білоруських говірок. За результатами обстежень видав перший том праці — «Белорусы. Введение в изучение языка и народной словесности» (1903). На основі порівняльного аналізу визначив етнографічні межі розселення цих народів. Для прикладів застосував зразки української діалектної лексики, а також паремії («хиба лихо озме литвина, щоб він не дзекнув»). У третьому томі праці К. довів типологічну подібність українського та білоруського фольклору, натомість указав на відмінність російського. Відзначив великий масив українських колядок та щедрівок («в чистом виде и большим количестве колядки и щедровки известны малорусам»). Описав весняну обрядовість, зокрема волочєбні пісні, весняні хороводи, юрїївські пісні. Особливу увагу звернув на Русальний, чи Зелений тиждень («троицкая (клевальная от малороссийского клечання-ветки, которыми украшают на Троицу дома) суббота...»). Окремо звернувся до купаль-

ських та петрівчаних обрядів, навів українські паралелі (собіткові пісні в Галичині). Учений не оминув жниварських пісень, проаналізував їхній мотивний фонд. Розглянувши родинну обрядовість, К. навів українські варіанти пісень та колискових. Здійснив порівняльний аналіз весільного обряду двох сусідніх етносів, простежив типологію образів (вінок, гільце, коровай, весільні чини тощо). Виокремив необрядові побутові пісні. Основні теми: важка доля дівчини, жінки (у родинно-побутових піснях та баладах) та життя чоловіка (у зразках про кохання, солдатських і т. ін.). Розглянув білоруські паремії, загадки та казки, порівнявши їх з українськими. Учений зазначив, що богатирського епосу майже немає у фольклорі цих етносів, його залишки акумулювали колядкова, волочєбна традиції та казковий епос.

Пр.: Материалы для изучения северно-малорусских говоров, а также переходных от белорусских к малорусским (Полесье). И., 1898. Т. III. Кн. 3. С. 1—42; Белорусы. Введение в изучение языка и народной словесности. Варшава, 1903. Т. 1. 466 с.; Белорусы. Очерки словесности белорусского племени. Народная поэзия. Москва, 1916. Т. 3. 557 с.

Літ.: Булахов М. Г. Евфимий Федорович Карский. Жизнь, научная и общественная деятельность. Минск, 1981. 271 с.; Саламевіч І. У. Карскі Яўхім Федаравіч // Беларускі фальклор: Энциклапедыя. Мінск, 2005. Т. 2. С. 664—667.

О. Чікало

КАФЕДРА ФОЛЬКЛОРИСТИКИ Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Заснована 1992. 1992—2006 К. ф. очолювала Л. Дунаєвська. 1993 в ун-ті відкрито спеціальність «Фольклористика. Українська мова та література, іноземна мова», 2001 — «Музична фольклористика» для вивчення народної творчості і культури. Серед перших педагогів К. ф. були В. Бойко та О. Таланчук, згодом — Л. Копаниця, Н. Малинська, С. Росовецький, І. Павленко, О. Івановська, Л. Шурко, Н. Салтовська, О. Марчун, О. Наумовська, Н. Рудакова, О. Оверчук та ін. З грудня 2007 К. ф. очолює д. філол. н. О. Івановська. Науковий доробок працівників К. ф. стосувався різних фольклорних видів та жанрів. Л. Дунаєвська вивчала фольклористичну спадщину В. Антоновича, М. Драгоманова, Марка Грушевського, М. Костомарова, А. Коципинського, М. Максимовича, М. Номиса та ін. Студіювала народну прозу у монографіях: «Українська народна

проза (легенда і казка). Еволюція епічних традицій» (1998), «Персонажна система української народної міфологічної прози. Аспекти поетики» (1999), статтях «До проблеми світоглядної природи легенди» (2000), «Типологія моделюючих елементів легенди і казки» (2001), «Легенда і казка» (2001), «Проблеми конгруентності легенди і казки» (2002) та ін. У розвідці «Український фольклор в контексті міфології світу» (1996) досліджувала взаємозв'язки української уснопоетичної творчості зі світоглядними основами різних народів. Серед кола наукових зацікавлень О. Таланчук були проблеми поетики різних жанрів фольклору, міфології, космогонії, розвитку української фольклористики, взаємозв'язків літератури і фольклору, що відображено у монографії «Українська народна космогонія. Специфіка міфопоетичного мислення» (1998), словнику «Сто образів української міфології» (1998, у співавт.), статтях: «Українські народні уявлення про походження дітей» (2000), «Купала на Волині. Спроба реконструкції фольклорного тексту» (2001), «Зимова обрядовість. Колядки і щедрівки» (2002), «Символіка вітру в українському фольклорі» (2002) та ін. Л. Копаниця видала монографію «Метапонятійна модель української ліричної пісні» (2000), окресливши жанрово-тематичну специфіку, структуру, семантику, поетичні засоби вираження, своєрідність уснопоетичної творчості. Л. Шурко досліджував героїчний епос у наукових публікаціях: «Епічна земля в українському народному світогляді» (2001), «До питання «епічної землі» в героїчному епосі» (2002) — порушував питання типології образу землі, компаративного вивчення української народної епіки. О. Івановська присвятила увагу спадщині Г. Барвінок, опису обрядової й необрядової поезії та прози українців. Предметом монографії «Український фольклор як функціонально-образна система суб'єктності» (2005) стали гаївки, похоронні голошення, весільні пісні а також функціональність, естетика як традиційних жанрів, так і новотворів (колицкових, анекдотів, козачків, частівок, коломиїнок, замовлянь, казок, легенд, загадок, романсів). Студія над дитячим фольклором присвятила діяльність О. Марчун, опублікувавши статті: «Прагмема колицки в контексті колицанки» (2005), «Питання комплексного аналізу українських колицанок» (2005). На К. ф. видавалися тексти регіональних та

локальних фольклорних середовищ (збірник народних пісень у записах І. Павленка «Із пісенних джерел Наддніпрянщини» (2006). С. Росовецький окреслив специфіку українського фольклору у статті «Український фольклор: поняття, сутність, особливості» (2011). Взаємодії фольклору та літератури присвячено монографію автора «Тарас Шевченко і фольклор» (2011). У сфері зацікавлень О. Наумовської постали самобутність українського фольклору, казки, міфологія, образ смерті у різних жанрах («Художня контрадикція мотивів «життя» і «смерті» в українській усній народнопоетичній традиції» (2009), «Національні первні української усної народної та художньої творчості» (2011), «Японські та українські чарівні казки: образна парадигма у компаративному аспекті» (2012), «Божества нижнього світу в слов'янській та тюркській міфологіях (компаративний аспект)» (2012). Ряд наукових розвідок Н. Рудакової стосуються проблеми поетизації образу українських воїнів: «Художні засоби героїзації образу козака у фольклорі» (2012), «Український історичний епос: художня трансформація образу козака» (2013). Н. Салтовська розробляла питання історіографії фольклору у статтях: «Фольклор як чинник формування духовності нації» (2010), «Наука про фольклор в Шевченковому університеті: від витоків до сучасності» (2012), «Фольклористичний доробок М. Стельмаха» (2013). У фокусі уваги К. ф. були укладання хрестоматії з етновиконавства, підручника з етноправа («Хрестоматія з українського народного виконавства» в упорядкуванні І. Павленка (2013); навчального посібника О. Івановської та П. Івановського «Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект» (2014)). З 1992 на кафедрі виходить збірник наукових праць «Література. Фольклор. Проблеми поетики», присвячений пам'яті Л. Дунаєвської. Порушує актуальні проблеми історіографії, теорії та функціонування переважно українського фольклору, методології фольклористики, осмислюється жанрова морфологія, функціональне призначення та сутність фольклору, здійснюються інтерпретації фольклорного тексту, аналіз поетики й естетики усної словесності тощо. При К. ф. проводяться наукові конференції «Фольклористичні читання пам'яті професора Лідії Дунаєвської» та круглий стіл, приурочений М. Максимовичу, працює Центр фольклору

та етнографії для опрацювання фахової літератури і зібраних у експедиціях польових матеріалів.

Літ.: Кафедра фольклористики Шевченкового університету (1992—2012) / упоряд. О. Івановська, О. Наумовська. К., 2012. 32 с.; Н. Салтовська. Жанрологія українського фольклору у національних студіях учнів проф. Л. Дунаєвської // Література. Фольклор. Проблеми поетики. К., 2009. Вип. 31. С. 438—448.

О. Ковальчук

КОЛЕССА Олександр Михайлович (24.04.1867, с. Сопіт Сколівського р-ну Львівської обл. — 23.05.1945, Прага (Чехія)) — український літературознавець, мовознавець, письменник, фольклорист, громадсько-політичний діяч. Брат Філарета Колесси та Івана Колесси. Навчався у Дрогобицькій та Стрийській гімназіях, Львівському, Чернівцькому та Віденському ун-тах. Професор Львівського (1898—1918), Віденського (1920—1921) та Карлового ун-тів (Прага) (1923—1939), декан філософського факультету Львівського ун-ту (1903—1904), дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (з 1899), заступник голови Центральної управи «Просвіти» у Львові. 1907—1918 — депутат австрійського парламенту. Опублікував розвідки, присвячені українському фольклору. Серед них — «Українські народні пісні в поезіях Богдана Залеського» (1892) й «Українська народна ритміка в поезіях Богдана Залеського» (1900). Роботи побудовані на аналізі поезій, у них розглянуто вплив українського фольклору на світогляд польського поета, проведено широкі порівняння художніх творів з українськими народними піснями. Послуговувався текстами зі збірок М. Цертелева («В неділю рано-порано»), М. Максимовича («Збиралися комісари», «Гомін, гомін по діброві», «Йшли ляхи на три шляхи»), П. Чубинського («В неділю ранною зорею до Божих церков задзвонено», «Ой піду я до Дунаю»), О. Кольберга («Воли мої половії, чому не орете?») тощо. У праці «Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору»

(1927) К. розглянув принципи вивчення усної словесності у дусі романтизму (М. Цертелев, М. Максимович, І. Срезневський, П. Куліш та ін.), міфологічної школи (І. Нечуй-Левицький, О. Потебня), під кутом зору «порівняючо-історичного» (М. Драгоманов, І. Франко, В. Гнатюк), «антропологічно-соціологічного» (Хв. Вовк, В. Охримович) та «соціологічно-етнологічного» методів (М. Грушевський); охарактеризував праці Ф. Колесси, що стосуються ритміки народних пісень; вказав збірки українського фольклору; дослідив питання засвоєння усної народної творчості в площині авторської поезії, взаємовпливів у фольклорній традиції. Фольклористична розвідка вченого «Люнарно-астральний мітологічний сюжет у старинній українській колядці. Боротьба гордого молодця з чорним туром» (1930) представляє трактування міфів, їх природу, відображення в усній народній творчості. К. проаналізував текст української колядки «Зачорнілася чорная гора, ой дай, Боже», яку записав І. Вагилевич, через призму концепцій міфологічної школи, розглянув її міфологічне підґрунтя (міфи, пов'язані із фазами місяця), дослідив головні мотиви (молодець бореться з чорним туром, господиня ходить по світлиці, господиня бачить дивного звіра) й образи (зокрема, вказав на співвіднесеність молодця з місяцем-молодиком, чорної гори з нічним небом, панни з вечірньою зорею). Зазначив, що колядка є гімном богові Велесові. К. також записував фольклор. Зокрема, він один із перших зафіксував перекази про панщину на Буковині та Лук'яна Кобилицю, опублікував 3 тексти у журналі «Житє і слово» (1895).

Пр.: Українські народні пісні в поезіях Богдана Залеського. Львів, 1892. 85 с.; Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору. Прага, 1927. 10 с.; Люнарно-астральний мітологічний сюжет у старинній українській колядці (Боротьба гордого молодця з чорним туром) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. 1930. Т. 99. С. 299—315; Панщина на Буковині і Лук'ян Кобилиця / зап. О. Колесса // Житє і слово. 1895. Т. 2. С. 233—235.

Літ.: Погребенник Ф. П. Колесса Олександр Михайлович // Українська літературна енциклопедія: У 5-ти т. К., 1990. Т. 2. С. 528; Колесса Олександр // Енциклопедія українознавства. Львів, 1994. Т. 3. С. 1081; Моторний В. Олександр Колесса і українсько-чеські взаємини міжвоєнного двадцятиліття // Проблеми слов'янознавства Львів, 2002. С. 110—117.

Г. Кравцова

КОЛОМИЙКИ — короткі дворядкові пісні, кожен вірш яких складається з чотирнадцяти складів, з цезурою після восьмого складу та жіночою римою: «Україна ще не вмерла, Україна жие, Ще дівчина козакові сорочечку више». Тематично пісенні мініатюри класифікують за головними мотивами, об'єднуючи довкола семантичних гнізд: 1) родинно-побутові (а) рідний край; б) дозвілля молоді; в) щасливе кохання; г) незгоди в коханні; д) одруження; е) сімейне життя); 2) соціально-побутові (а) панщина; б) опришківство; в) рекрутчина; г) наймитування; г) соціальна нерівність; д) утиски окупантів; е) боротьба за незалежну державу у ХХ ст.; є) еміграція; ж) політична й економічна ситуація за часів СРСР; з) стан справ у незалежній Україні та ін. Основу мовної тканини К. становить побутова лексика. Архаїзми, історизми, неологізми, іншомовні запозичення художньо забарвлюють жанр. Для актуалізації текстів у типових творах застарілі реалії замінюються на нові. Ритміка К. — (4+4+6) 2. Відхилення у будові залежать від зони побутування творів та індивідуальних факторів (пам'яті та здатності до імпровізації носія фольклору). Співаються до танцю або існують незалежно від нього. Виконавці об'єднують К. у в'язанки різного змісту. Добір залежить від настрою, майстерності співака, ситуації. Виклад матеріалу подається, як правило, від першої особи. У них проявляється синкретична єдність музично-поетичного начала, жестикуляції, міміки, іноді хореографії. Виконуються К. на усталені мелодії. Кожному селу притаманні свої коломийкові мотиви. Ці пісні побутують на Бойківщині, Гуцульщині, менше — на Лемківщині, Надсянні, Опіллі, Холмщині, Підляшші, Волині, Зх. Поділлі, Поліссі. Близькими до К. є лемківські співанки, козачки, українські частівки, польські краков'яки, білоруські та російські частівки, менше — болгарські хоро. Однак багатофункціональність та етюдність жанру вирізняє пісенну мініатюру від пісень подібної структури (балад, пісень-хронік тощо). К. супроводжують господарську діяльність людини, застосовуються для заколисування дітей, як застільно-бесідні або такі, що коментують весільний обряд, співаються до танцю та ін. Розмаїття призначень зумовило народні номінації «думка» (для ліричних роздумів), «коло» (до танцю) та ін. «У К. дуже значний ліричний струмінь, але не менш сильний є струмінь гумористично-

сатиричний» (Н. Шумада). Серед К. тропів порівняння відіграють важливу роль: виконують оцінну функцію, посилюють емоційну характеристику героїв та об'єктів пісень, уточнюють портретистику тощо. Тавтологічні епітети підкреслюють очевидні обов'язкові ознаки об'єктів, їх може бути актуалізовано за допомогою інверсії. До К. також залучено метафоричні («золоті руки»), гіперболічні («безмежнеє горе»), метонімічні («молоді кучері» (юні хлопці) й синкретичні художні означення. Зображальні та виражальні метафори найширше залучено до родинно-побутових і вояцьких творів: «молдикові приходить наказ кохати заміжніх жінок» означає, що парубка беруть до війська. Символіка дій, рослин, тварин, рельєфів, речовин, астральна відзначається меншою оригінальністю, ніж інші тропи в загальноукраїнському і навіть слов'янському контекстах, адже є породженням і рудиментом багатовікової слов'янської культури. Стилїстика К. показує добре збереження паралелізмів у часі та їх домінування у творах про кохання. Переважають у жанрі психологічні паралелізми, дещо менше образних і збільшується число формальних, зумовлених занепадом логічних зв'язків між рядками К. Важливе місце у стилістиці жанру відведено повторам (анафорам, епіфорам тощо). Вони відіграють роль у: 1) організації структури; 2) емоційно-експресивній функції; 3) семантичній меті — посилення змісту; 4) граматичній. Ранні записи жанру науковці віднаходили серед матеріалів XVI—XVII ст. (М. Возняк, І. Франко). К. записували І. Колесса, В. Гнатюк, І. Франко, О. Роздольський, В. Сокіл. Досліджували — В. Гнатюк, Ф. Колесса, В. Гошовський, Н. Шумада, Р. Омеляшко, О. Ковальчук та ін. Ці пісенні мініатюри мали значний вплив на українську літературу. Їхній склад використовували у творчості Ю. Федькович, С. Руданський, Т. Шевченко.

Пр.: Коломийки / збір., упоряд., вступ. ст. В. Гнатюк // Етнографічний збірник. Львів, 1905. Т. 17. XLIII. 259 с.; 1906. Т. 18. 315 с.; 1907. Т. 19. IV, 252 с.; Коломийки / упоряд., передм. і прим. Н. Шумади. К., 1969. 603 с.; Фольклорні матеріали з отчого краю / збір. та упоряд. В. Сокіл та Г. Сокіл. Львів, 1998. С. 459—568.

Літ.: Гнатюк В. Передне слово // Коломийки / збір., упоряд., вступ. ст. В. Гнатюк // Етнографічний збірник. Львів, 1905. Т. 17. С. III—XLIII; *Зачиняев А. К* вопросу о коломийках // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. СПб., 1906.

Т. 11, кн. 1. С. 295—420; *Шумада Н.С.* Пісенні мініатюри українського народу // Коломийки. К., 1969. С. 11—43; *Ковальчук О.* Жанрова своєрідність та функціональна природа коломийок // Слов'янський світ. К., 2014. Вип. 12. С. 67—82.

О.І. Ковальчук

КУПАЛЬСЬКІ (СОБІТКОВІ) ПІСНІ — календарно-обрядові твори, які супроводжували язичницьке свято літнього сонцестояння. Первинно К. п. величали бога плодючості, згоди і любові Купала (Купайла). Його антиподом була Марена — богиня зла, хвороб (мору), смерті; за іншими джерелами, Марена уособлювала хмару, родючу вологу. В К. п. присутні й інші міфологічні образи — Лади і Кострубонька. Із впровадженням християнства купальський пісенно-обрядовий комплекс був приурочений до свята Івана Хрестителя (7 липня), в народі цей день отримав назву Івана Купала. Основні теми К. п.: буяння природи, молодість, пошук пари, кохання, одруження. Їх виконують дівчата в один голос. Твори скомпоновані переважно як діалог. Розмір вірша — (5 + 4), (5 + 3), (5 + 5), (6 + 6). У К. п. простежуються рудименти давньослов'янських культів вогню і води. Купальський вогонь символізував сонце, наділявся очисною, апотропеїчною та запліднюючою силою. В К. п. поширені мотиви сватання: «Ой на Яна, на Яненька Горить наша собітонька. Горить, горить, ож згоріла, На лелію собі сіла. Почала сої говорити, Кого має оженити». Ритуальне спалення (потоплення, розтерзання) Марени, відьми, купальського деревця має різне функціональне навантаження. Наприклад, знищення відьми («смоли брати, відьмі очі заливати») чи Марени («Утонула Мареночка, утонула, Ой наша Марічка біди позбула») означало перемогу добра над злом, а купайлиці (купальського деревця) («Зрубай мені цю вербоньку низенько, Постав її, Іванко, в садочку, А я вберу з дівчатами купайлочку») — відгомін архаїчного обряду жертвоприношення, мета якого заручитися підтримкою вищих сил. Вода в купальських обрядах виконувала очисну функцію. Цілющою ставала й світанкова роса. Обрядове купання поєднувалося із перестрибуванням через вогнище. В К. п. купіль символізує кохання, шлюб: «Там Марія купалася, Ой на Йвана, на Купала, Там з Іваном вінчалася».

Невід'ємними атрибутами купальського дійства були вінки, які плели і пускали на воду дівчата з метою передбачення майбутнього: «Віночка звивши, на воду пуцу: Хто вінка пійме, той мене візьме». У К. п. зустрічається мотиви «парубок рятує дівчину від утоплення» або «ловить її вінок». Іноді такі твори закінчуються трагічно: «Подобіцявсь Іванко віночок поняти, Віночок поняти, дівоньку взяти. Як ступив ногою — по пояс водою, Як ступив другою — на дно головою». Ці пісні близькі до балад про втоплену дівчину. К. п. притаманна величальна естетика — «царівну» збирається посватати «царойко» («Чорна хмаройка наступає»). Побутували твори еротичного характеру: «Малая нічка проти Купала, Де ти, дівчинонько, да ночувала? Ночувала нічку у барвіночку, Вставай, козаченьку-недовірочку». Трапляються мотиви загадування дівчині загадок парубком або його посланцем: «Пливить, стрілочки, до моєї дівочки, Загадайте їй три загадочки, Як одгадає, так моя буде, Не одгадає, не моя буде». Ці мотиви притаманні також русальним пісням. Часто К. п. відтворюють картини родинного життя, що типологічно зближує їх з веснянками, весільними, петрівочними, русальними та родинно-побутовими піснями. Серед купальських творів поширені жартівливі, які висміюють хлопців і дівчат: «Скаче жабойка над річкою, Біжить Іванко з вуздечкою; — Постій, жабойко, нагнуздаю, Свою Марисю одвідаю, Ой чи дужая, здоровая, Ой чи за мене готовая? — Ой я дужая, здоровая, Ой я за тебе готовая». Пізніші взірці жанру поєднали у своїй структурі язичницькі і християнські образи: «Свята Пречиста собітку палила — І всіх святих просила. Всі святії на собітці били, Господа просили, Господа хвалили». Купальські мотиви ввійшли в художню літературу — М. Старицький «Ніч під Івана Купала», М. Коцюбинський «Як ми їздили до Криниці», М. Стельмах «На Івана Купала», М. Гоголь «Вечір проти Івана Купала»; музику — А. Вахнянин «Гей, на Івана, гей, на Купала» (пісня), К. Стеценко «На Купала» (хор); живопис та кінематограф.

Пр.: Купальські пісні. К., 1970; Купала на Волині // *Лесь Українка*. Збір. творів: У 12-ти т. К., 1977. Т. 9. С. 9—29; Купальські пісні: Українські народні пісні. К., 1989.

Літ.: *Потєбня А.А.* О купальських огнях и сродных с ними представлениях // *Археологический вестник*. 1867. Вып. 3; Колеса Ф. Українська усна словесність. Львів, 1938. С. 61; *Климець Ю.Д.* Купальська обрядовість на Україні.

К., 1990. 144 с.; Купальські пісні // Енциклопедія українознавства. Львів, 1994. Т. 4. С. 1237; Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: Підручник. 2-ге вид., стер. К., 2003. 591 с.; Кузьменко О. Пісні купальські // Мала енциклопедія українського народознавства. Львів, 2007. С. 437—439; Чернопиский М. Купальські пісні // Українська фольклористика. Словник-довідник. Тернопіль, 2008. С. 217—218.

О. Бриняк

КУСТ — весняний календарно-обрядовий персонаж, з яким обходили двори на другий день Трійці. Вважається уподібненням людини дереву. Обхід «водіння Куста» побутує на Волинському Поліссі («Ой ми водим Куста да й од хати до хати, Щоб жили всі люде і щасливо й багато»). Центральну роль виконувала особа жіночої статі (дівчинка, молода дівчина, заміжня жінка), прибрана квітами, зеленню з ніг до голови. Є дві вікові форми (с. Сварицевичі Рівненської обл.): дитячий і дівочий Куст. Мета ритуального гостя — відвідання осель господарів. Прихід пов'язаний з пошануванням предків, які в цей день перевтілювались у рослини й могли впливати на урожай (аграрний аспект і культ рослинності), плодючості (родинний аспект). К. символізував рід, що з'являється з пучком (кущем), уособлює зв'язок головного персонажа з «тим світом», про що свідчить його ритуальна характеристика — мовчазність і закритість («На голову брали декілька вієнків з квітів, обмайовали її зеленню...»). Прибирали так, щоб ніхто не впізнав. Місце ритуального наряджання Куста — ліс («Ми були у великому лісі»); матеріал, який використовували для вбирання К. («Нарадили Куста з білої берьози», «Нарадили Куста із зельюного кльона», «Ой вберемо Куста й у в зеление зілле»); похід по селу; прохання

звернення до господарів про ритуальну винагороду («Кусту стати да вечеряти дати. Вечеряти дати да вареники в маслі: Ой щоб були наші дівочки красні»; «Ізвили Куста із широкого кльону, Викинь, господару, да й хоч по золотому»; «А в нашого Куста да й нужки невеличкі, Треба йому, треба, панчішки-черевички»). Представлено циклічність обходів («Ой дай, Боже, за рік Куста діждати», «Як дождали Трійци, та й проводимо Куста»). Після завершення обряду Куста «роздягали»: зелені галузки розкидали на поля, городи, щоб ішов дощ, нива була родючою.

Пр.: Ой дай, Боже, за рік Куста діждати. Кустові пісні, записані на Рівненському Поліссі В. Ковальчуком. Рівне, 1995. 23 с.; НАФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 14-5. Од. зб. 1196. 148 арк. (Куст на Ровенщині. Матеріали зібрані члени секції пам'яток фольклору та етнографії обласної організації українського товариства охорони пам'яток історії та культури / упоряд. С. Шевчук. Рівне, 1987. 150 арк.).

Літ.: Кімова С. Водіння Куста на Поліссі // Нар. творч. та етногр. 1972. № 3. С. 67—73; Дей О. Народнопісенні жанри. К., 1983. Вип. 2. С. 20—25. Ошуркевич О. Звичаї водіння Куста на Волинському Поліссі // Полісся: Етнікос, традиції, культура. Луцьк, 1997. С. 103—109; Скуратівський В. Скільки століть Кусту? // Нар. творч. та етногр. 1988. № 5. С. 61—64.

Г. В. Коваль

КУЧУГУРА-КУЧЕРЕНКО Іван Іович (справж. — Кучеренко; 1869, за іншими даними — 07. 07. 1874 чи 1878, с. Мурафа Богодухівського пов., нині Краснокутського р-ну Харківської обл. — 1937, м. Харків, за іншими відомостями — 1943, Гулаг) — кобзар, педагог, громадський діяч. Навчався у кобзарів Бідила, Павла Гащенка. Отримав широку популярність після виступу на XII Археологічному з'їзді 1902 в Харкові. 1906 за сприяння Д. Яворницького навчався виконавської майстерності у О. Сластіона. 1908—1910 за рекомендацією Г. Хоткевича працював викладачем гри на кобзі у Київській музичній школі, яку заснував М. Лисенко. Виступав з концертами й сам їх організував. Київські газети тих часів схвально відгукувалися про кобзаря. Деякі з них називали К.-К. «вельми освіченою людиною», хоча насправді освіти він не мав. Г. Хоткевич писав, що кобзар був «на рідкість здібною натурою». Виступав і записав кілька патефонних платівок у Польщі. 1913 прибув до Санкт-

Петербурга на запрошення М. Привалова, де взяв участь у 40 концертах. Петербурзька преса високо оцінила виконавську майстерність кобзаря. У газеті «Вечернее время» було опубліковано інтерв'ю А. Вона з К.-К. Виступав у Москві на запрошення товариства «Кобзар». Після створення УНР

активно займався культурно-просвітницькою та громадською діяльністю. К.-К. ввійшов до творчого тріо разом з П. Цимбалом та К. Даниленком. Вони організували «Просвіти», влаштовували кобзарські концерти у містах і селах, збирали кошти для фонду Українських Національних Установчих зборів у Києві. За особливі заслуги К.-К. Центральна Рада присвоїла йому звання національного артиста УНР. Після революції був обраний клубним працівником с. Мурафа, виступав з концертами на Харківщині. Під час гастролей вів наполегливу місіонерську роботу, поширюючи правдиву інформацію про Українську Автокефальну Православну Церкву. К.-К. дотримувався і традиційних виконавських форм — кобзарював біля багатьох храмів та монастирів. 1921 в с. Богодухові було урочисто відзначено 25-річчя кобзарської діяльності К.-К. 1925 кобзар брав активну участь у створенні Полтавської капели бандуристів. У цьому ж році йому присвоїли звання народного артиста УРСР. 1930 радянська влада розпочала репресії проти К.-К.: йому заборонили проводити концертну діяльність і відібрали звання. 1936 К.-К. було заарештовано, за вироком 1937 — страчено. За іншими даними, кобзар був репресований 1939 і помер у Гулагу 1943. Похований на Польському меморіальному цвинтарі в харківському лісопарку. 2008 в с. Мурафа було відкрито меморіальну дошку К.-К. До репертуару кобзаря ввійшли 6 народних дум («Про Олексія Поповича», «Про вдову», «Плач невольників», «Про Богдана Хмельницького і Барабаша», «Про смерть Богдана Хмельницького», «Федір безрідний»), 1 дума на слова і музику Г. Хоткевича — «Про смерть козака-бандурника», до 500 народ-

них пісень («Ой не п'ються пива-меди», «Ой не шуми, луже», «Ой за гаєм-гаєм», «Про Морозенка», «Куди їдеш, Явтуше?», «Била жінка мужика», «Ой важу я, важу на ту дівчину вражу», «Що кум до куми залицявся», «Гарбуз білий качається», «Зібрав батько кумпанію», «Дозволь мені, мати, криницю копати» та ін.), пісня на слова І. Франка «Ми гайдамаки», релігійні псалми і канти. Написав (у співавторстві) дві думи — «Як на славній Україні» (з Г. Хоткевичем), «На смерть в Петлюри» (з П. Гащенко та Пасюгою). Автор низки пісень: «Доля» (про важке життя кобзаря), «На високій дуже кручі» (присвяченої Т. Шевченку), «Віват Миколі Івановичу!» (присвяченої М. Привалову), «Марш, як тікали більшовики з України». На думку Ф. Колесси, думи про Богдана Хмельницького кобзар вивчив з книжок. Він вважав, що «значний ступінь інтелігентності, придбані через зносини з освіченими людьми, каже нам вбачати в Кучеренку новіший тип кобзаря, в якого народна традиція, змішана з найсвіжішими культурними впливами, вже не виявляє бажаної чистоти». К.-К. вніс у кобзарську справу новаторство — використання двох бандур під час виступів, одна з яких була настроєна на мінорний, а інша — на мажорний лад. До цього кобзарі витрачали багато часу на перестроювання інструмента, переходячи від сумної пісні до веселої. К.-К. був також чудовим читцем — на концертах з великим успіхом декламував байки Л. Глібова («Собака і кінь», «Ясла» та ін.). Д. Яворницький, Ф. Колесса, К. Квітка, Леся Українка і багато інших визначних діячів української культури і науки високо оцінювали кобзарську майстерність К.-К. Г. Хоткевич відгукувався про К.-К. як про корифея кобзарства.

Літ.: Данилевський К. Петлюра в серцях і піснях свого народу. Піттсбург, США: Відбитка з Народного Слова, 1951. 24 с.; Хоткевич Г. Твори: в 2-х т. К., 1966. Т. I. С. 505—515; Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. К., 1969. С. 315—316, С. 468—481; Мішалов В. Ю. Корифей кобзарського мистецтва — кобзар Іван Кучугура-Кучеренко (1878—1937) // Харківський кобзар Іван Іович Кучугура-Кучеренко (1878—1937). Ювілейна збірка до 130-річчя від Дня народження. Харків, 2008. С. 8—19; Лавров Ф. І. Іван Кучугура-Кучеренко // Харківський кобзар Іван Іович Кучугура-Кучеренко (1878—1937). Ювілейна збірка до 130-річчя від Дня народження. Харків, 2008. С. 20—34; Сютя Б. Кучугура-

Кучеренко Іван Йович // Українська музична енциклопедія. К., 2008. С. 658.

О. Бриняк

МАЗЕПА Іван Степанович (19.02.1639 — 21.09.1709) — визначний український політичний діяч, дипломат, гетьман Лівобережної України. Народився у с. Мазепинці на Білоцерківщині. Навчався в Києво-Могилянській колегії, завершував освіту за кордоном — Польщі, Німеччині, Італії, Нідерландах. 1669 вступив на службу до гетьмана П. Дорошенка. Брав участь у Чигиринських походах (1677—1678). 1687 обрано гетьманом України. Він твердо стояв на ґрунті державності й соборності українських земель. 1708 уклав угоду про прилучення України до антимосковської коаліції. 1708—1709 очолив боротьбу проти Росії. 1709 зазнав поразки під Полтавою, коли капітулювала Швеція. Емігрував та оселився в передмісті Бендер. Помер і був похований у Святогорському монастирі в м. Галаца (нині Румунія). М. — герой багатьох переказів та народних пісень. Як свідчать деякі твори, він наділений функцією духовного провідника, якого козацтво вважало батьком. Навіть цар Петро I так називав його. «Був то такий Мазепа, такий то гетьман, що цар його батюшкою звав». В низці інших варіантів М. виступає хрещеником російського (Білого) царя (засіб хронологічного зміщення). «Білий цар», на думку М. Грушевського, зайняв місце небесного царя Христа. Тут відчутна ідея піднесення царя російським православ'ям до рівня Бога. У фольклорній традиції утвердився мотив покарання гетьманом своїх підданих, передусім С. Палія, коли їхні національні інтереси розійшлися — потрапити в залежність Росії чи отримати певну незалежність у союзі зі Швецією. В одній із пісень М. говорить Палієві: «Да прошу ж тебе, не зрадь мене». В іншій — лише листи Палієві «зазиваючи його йти разом з ним «москаля воювати». Однак цього не сталося, тому настає покарання, яке варіюється: М. замурував Палія у стовп, закував у кайдани, закрав у темницю. Інша версія — об'єктом покарання стає К. Розумовський (знову ж хронологічне зміщення). М. виступає у ролі військового провідника. Він змальовується на білому коні («на білому такому коню ехав»), тим самим під-

креслюється лицарський дух гетьмана. Кінь М. у деяких творах виступає у ролі недоброго віщуна — майбутньої його поразки. Коли гетьман задумав відділити Україну від Росії, підійжджаючи до Покровської церкви в Переяславлі, під ним упав кінь. Народ, який проводжав його, жажнувся: «Оце не к добру наш вельможний упав». М. зайшов до церкви, помолився перед іконою Божої матері; з очей Богоматері викотилася сльоза і застигла на іконі. Герой володіє незвичайною фізичною силою. Гіперболізується його влучність у стрільбі на значну відстань. Сила пострілу дуже потужна, що від нього руйнується церква (стріляв із Бикова аж у Остер). М. такий сильний, що може тримати «пушку на долоні». Перебільшуються також його фізичні можливості (ковтає одинадцять списів, лише дванадцятого не зміг). Герой відзначається гігантською будовою тіла. Він з'їдає сім галушок «по сіем пудов кажная». Числа «7», «12» належать до так званих «щасливих», проте тут вони виконують роль «нещасливих», адже цю семантику диктувала сама історична дійсність, яка впливала із поразки М. Деякі твори змальовують гетьмана у відкритому бою («Ой зовсім уже Мазепа одолає царя»). Майже для всього циклу характерний мотив нагороди своїх підданих за успішне проведення бойових дій (влаштований бенкет, який виявився передчасним). Про передчасність сповіщають попереджувальні знаки — стріла, яка потрапляє М. в чарку, миску, ложку тощо. Поразка героя породила мотив фантастичного його зникнення: «Вийшов до сейму, кинув рогожку, сів на рогожку та й по воді пошов на захід сонця». Мотиви смерті М. незвичайні: не проковтнув дванадцятого списа, помер пустельником, сам собі заподіяв смерть. У циклі поширені мотиви прокляття М. («дак цар сказав єго проклинать»). Проте народна пам'ять закарбувала ім'я героя у низці топонімічних переказів («Мазепинщина», «Мазепин будинок», «Мазепин замок»). Чимало чуток зафіксовано про скарби (золота карета, гроші тощо).

Пр.: Записки о Южной Руси / узд. П. Кулиш. К.: Дніпро, 1994. С. 114—131. Легенди та перекази / упоряд. А. А. Іоаніді. К.: Наук. думка, 1985. С. 216—227; Історичні перекази українців / збір. та опрац. В. Сокіл. Львів, 2003. С. 147—165.

Літ.: Коновалова М. Образ Івана Мазепи у фольклорі // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. Донецьк, 1999. Вип. 3. С. 59—89; Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. Львів, 2003. С. 142—152.

В. Сокіл

МЕДВЕДЮК (Ведмеже вухо, Медвідь-Іванко) — герой-богатыр українських народних казок, функціонально споріднений з образом Котигорошка. Сюжет СУС 650А, в межах якого діє герой, включає чудесне народження, випробовування сили, зустріч із побратимами, поєдинок зі злотворцем, в окремих варіантах доповнено епізодами про подорож на той світ, зраду побратимів, одруження із врятованою дівчиною. В окремих зразках сюжет завершується в ключі побутових казок про дурного чорта: герой не здатен правильно виконати господарські завдання, тому його вбивають або проганяють. М. народжується від співжиття чоловіка (найчастіше попа) з ведмедицею, рідше жінки з ведмедем. Зображується високим і кремезним чоловіком з рисами ведмедя (вуха як у ведмедя; зовні чоловік, але вкритий шерстю на спині, «половина медвідь, а половина чоловіка»). Поширений мотив чудесного росту героя «не по днях, а по мінутах». М. три роки перебуває з батьком (матір'ю) в печері. Перший епізод випробовування сили завершує спроба вибратися з ведмежого полону, коли М. відгортає камінь, яким медвідь закриває вхід у печеру чи яму. Наділений надзвичайною фізичною силою («Сто маж жиліза держав на палец їдин») М. не завжди здатен раціонально нею користуватися у людському світі («Як ухвате за руку — руки нема, за голову — голови нема»). В епізодах виконання господарських робіт на перший план виступає не фізична міць героя, а сатирично-гумористичні риси («пішов корів доїть, то поодривав дійки, при молотбі перемішав усе зерно з половою і соломою»). Другий етап випробовування сили передбачає виготовлення залізної палки чи булави, яку М. забирає з собою в мандрівку на пошуки пригод. Здобувши побратимів, оселяється з ними в лісовій хатині,

власником якої виявляється злотворець маленького зросту (до локтя чоловік; сам на ногіть, борода на локіть), рідше Змії. Крутивус, Вернигора, Вернидуб поступаються силою і вміннями М., не можуть здолати злотворця, який їх принижує (здирає пасок зі спини, б'є палицею, з'їдає зварений обіді б'є горшки). Здатний перемогти антагоніста лише М., попередньо проявивши не зухвальство, а повагу до непроханого гостя.

Пр.: Малорусские народные предания и рассказы / свод М. Драгоманова. К., 1876. С. 255—256; Казки та оповідання з Поділля : в записках 1850—1860 рр. / упоряд. М. Левченко. К., 1928. Вип. 1—2. С. 312—314; Етнографічні матеріали з Угорської Руси Т. 2 / зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т. 4. С. 33—39.

Літ.: Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки. Ленинград, 1974. С. 43—52; Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка. К., 1987. С. 21—22; Мушкетик Л. Г. Персонажі української народної казки. Київ, 2014. С. 57.

М. Демедюк

«НАД БУГОМ І НАРВОЮ» — український часопис, видає Союз українців Підляшшя. Виходить з літа 1991, з 1993 — двомісячник в м. Більськ (Польща). Головні редактори: М. Рощенко, І. Хвачевський, з 2001 — Ю. Гаврилюк. Матеріали друкують українською та польською мовами. Висвітлюються питання культурного та суспільного життя українців Північного та Південного Підляшшя, Холмщини та Берестейщини, України. У часописі надруковано фольклорно-етнографічні розвідки та матеріали з Підляшшя. Найбільше публікацій присвячено календарно-обрядовому фольклору, зокрема весняному: Є. Рижик «Підляські рогульки» (1993, № 1), А. Петровича «Веснянки в Черемсі» (1997, № 3—4); І. Ігнатюка «Весняні пісні на Підляшші» (1999, № 2); Л. Лабович «Весняні звичаї на Північному Підляшші» (2013, № 2—4). Обжинкові пісні представлені у розвідках: І. Ігнатюка «Сіножаття, жни-

ва та обжинки на Південному Підляшші» (2001, № 4, 5—6), Є. Рижик «Косари косят, а вітрець повиває» (1998, № 2), осінні звичаї: В. Борисенко та Г. Стишової «Ганна — вже осіння панна» (2003, № 5), Л. Лабович «Осінні звичаї на Північному Підляшші» (2012, № 5—6). Опубліковано розвідки, що стосуються зимової обрядовості та супровідних пісень, Гоготухи (Старий новий рік) та гоготання (щедрування): Л. Филимонюк «На нове літо роди, Боже...» (2001, № 5—6), І. Мацієвського «Обрядова інструментальна музика різдвяного періоду на Білосточчині» (2000, № 6), І. Ігнатюка «Ой коляда, колядниця» (1999, № 5—6) та ін. Часопис містить публікації підляських весіль: І. Ігнатюка «Надбужанське весілля» (1998, № 2, 3; 1999, № 1—6; 2000, № 1—4); Л. Филимонюк «Весілля підляських українців» (2006, № 6; 2007, № 2), висвітлено зміни в обрядовості з цих теренів — Л. Лабович «Еволюція весільної обрядовості Північного Підляшшя» (2014, № 2, 4—5). Окремі колискові та дитячі пісні краю подані у публікації І. Ігнатюка «Звичаї та обряди при народженні дитини на Підляшші» (2000, № 6); Л. Лабович ««Пушов кум до куми» (Звичаї пов'язані з народженням дитини та дитячий фольклор Підляшшя)» (2012, № 1, 3). Необрядовий фольклор розглянуто у статті І. Ігнатюка «Історичні і політичні пісні, записані на Південному Підляшші» (2008, № 1), Л. Лабович «Українські авторські пісні у фольклорі Північного Підляшшя» (2009, № 6). Народні оповідання та перекази у статтях А. Стець «Акція «Вісла» в Березні» (2013, № 4), Д. Кондратюк «Довгими роками снилися мені стежки, по яких я мандрувала над Сяном...» (2010, № 3), І. Новацької «Витувські криниці» (2010, № 3), «Спогади з біженства», записані Славомиром Шевчуком (2016, № 2). У виданні вміщено різноматичні статті з фольклору: Л. Лабович «Світ народної еротики в підляських піснях» (2015, № 2—3), Харитонюк Ю. «Wże oszy ne baczat, a jazyk szcze mele» (O nadparwiańskich pieśniach oraz ich wykopawczuniach)» (2012, № 1) та ін. Надруковано розвідки дослідників з України: В. Головатюк «Пісенна культура українського етносу Підляшшя в колі інтересів сучасних дослідників» (2006, № 5), Н. Кравчук «Південне Підляшшя у фольклорис-

тичних студіях Павла Чубинського» (2012, № 2), «Родинно-побутові пісні Підляшшя: національна специфіка» (2012, № 5; 2013, № 5). Видання містить рецензії-повідомлення — Л. Лабович «Пісенна скарбниця Підляшшя» (2007, № 6), «Вийшла книжка з дитячим фольклором» (2012, № 2), інтерв'ю — І. Хващевського «Магія фольклору, магія пісні... Інтерв'ю з професором Ігорем Мацієвським» (1997, № 3—4), некрологи — О. Колянчук «Пам'яті Кузьми Смаля» (2013, № 2), Л. Лабович «Відійшов дослідник підляського фольклору Іван Ігнатюк» (2013, № 6). Значна увага у часописі присвячена інформації про щорічні фольклорні фестивалі, виступи колективів народної самодіяльності, що відтворюють обряди (Купала), виконують народні пісні (колядки).

Пр.: Головатюк В. Пісенна культура українського етносу Підляшшя в колі інтересів сучасних дослідників // Над Бугом і Нарвою. 2006. № 5. С. 33—34; Ігнатюк І. Історичні і політичні пісні, записані на Південному Підляшші // Над Бугом і Нарвою. 2008. № 1. С. 25—27; сайт www.nadbuhom.free.ngo.pl.

Літ.: Бакунович І. Від «нецензурщини» по устаткованість // Над Бугом і Нарвою. 2006. № 4. С. 16.; Кравчук Н. Фольклор Підляшшя в українській періодиці Польщі // Фольклористичні зошити. Луцьк. 2008. Вип. 11. С. 157—164; Рощенко М. Ми хотіли пропагувати своє і пробудити нашу свідомість // Над Бугом і Нарвою. 2016. № 2. С. 11—13.

О. Голубець

ОХ (Охвай, Гай-гай) — міфологічний персонаж українських народних казок. Герой-злотворець, що діє в межах сюжету СУС 325 «Хитра наука», поєднуючи архетипні образи мудрого старця і трікстера. Володар підземного чи лісового царства, який з'являється перед селянином після промовляння кодового слова («ох», «гай-гай»). За навчання сина О. просить у батька мишачу шкуру грошей, копу ложечок, двісті рублів. Злотворець володіє магічним вмінням перевтілюватися в різні іпостасі та речі, чого також навчає своїх учнів. В окремих варіантах магічна сила О. міститься у чарів-

них предметах, які пізніше викрадає його учень (книжці, золотих буквях). Зображення злотворця відрізняється у казках із різних етнографічних регіонів. У наддніпрянських текстах О. змальований дідом невеликого зросту з довгою бородою, що уподібнює його з антагоністом, відомим у російській традиції як «человек с ноготок»: «маленький дідок сам зморщений, а борода зелена аж по коліна». У варіантах із Західної України О. ототожнюється з нечистою силою («із могили вискакує нечиста сила в образи чоловічому»), чаклуном («чарнокнижник вискакує і питає», «зустрів го тот, що хмарами гонит»). Підкреслює схожість О. з чортом в уяві оповідачів і поява його в панському вбранні: «приходить чоловік в високій шапці — пан», «являється пан», «аж ходит якийсь пан по улиці». На міфологічний характер О. вказує локус перебування злотворця: могила («над шляхом могилка стоїть»), високий пагорб («стоїть гора така висока, що страх»), стара колода чи пенюк в лісі, що засвідчує його зв'язок із потойбіччям, куди він забирає героя для проведення обряду ініціації. Найчастіше тричі спалює учня на дровах, внаслідок чого останній здобуває магичні здібності. О. вважає себе власником учнів, не бажає відпускати їх зі свого світу. Звільнитися з полону одному з них вдається лише завдяки власній винахідливості (напередодні сцени впізнання герой навчає батька, як обрати його з-поміж інших учнів). Ланцюжок метаморфоз героя-учня та О.-вчителя (окунь-щука, горобець-яструб, зерно-півень-лис) завершується смертю злотворця.

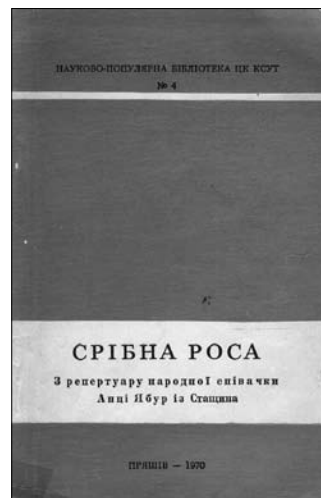
Пр.: Малорусские народные предания и рассказы / свод М. Драгоманова. К., 1876. С. 326—328; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П. П. Чубинским. СПб., 1878. Т. 2. С. 368—374; Казки та оповідання з Поділля : в записках 1850—1860 рр. / упоряд. М. Левченко. К., 1928. Вип. 1—2. С. 543—545; Народныя южнорусскія сказки / издал И. Рудченко. К., 1870. Вып. 2. С. 107—109; Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т. 2 // Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т. 4. С. 30—33; Bajki (skazki, kazki) ze wsi Jurkowszczyzny (powiatu Zwiąhelskiego gubernii Wołyńskiej) / zebr. Zofia Rokossowska // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. Kraków, 1897. T. 2. S. 100—102.

Літ.: Грушевський М. Казка // Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. К., 1993. Т. 1. С. 335—346; Дунаєв-

ська Л. Ф. Українська народна казка. К., 1987. С. 32—37; Мушкетик Л. Персонажі української народної казки. К., 2014. С. 184—186.

М. Демедюк

«СРІБНА РОСА. З репертуару народної співачки Анці Ябур із Стащина» (1970) — збірник фольклорних творів з Пряшівщини (української етнічної території в північно-східній Словаччині, яка межує з українським Закарпаттям, а в історичному плані є його частиною). Упорядкував Микола Мушинка. Видання укладено за жанрово-тематичним принципом (167 текстів пісень, 43 мелодії, зразки народної прози, весілля). У першій частині («Народні пісні») подано 5 веснянок («Ать пусьте нас, пусьте», «Джумбер, джумбер, джумберія», «До гаю, лущечки, до гаю», «Умий собі личка») і християнська коляда («Народився Ісус Христос»). Наведено хрестинну пісню («Хыжочка новенька»), 27 весільних ладканок та співанок («Занелюляшель, староста бляше», «Наша млада округла», «Чого же наш, чого, дружба не веселій»). Ліро-епос представлений 11 баладами. Основні сюжети: «мати отрує сина замість невістки» («Пушов Янчо на огляди»), «смерть молодих, яким мати не дозволила одружитися» («Бивали, бивали»), «дівчина отрує хлопця» («А у лісі на поляні»), «дівчина-дітозгубниця» («Пушли три дівочки»), «смерть дівчини через зраду» («А на горі, на високої») тощо. У репертуарі виконавиці були й ліричні пісні: про кохання («Я са чудую») та родинно-побутової тематики («Горі лугом, долу плугом», «Червена ружа тройка»). У цьому розділі вміщено військові («За горами, за

лісами», «В ширум полю») та заробітчанські пісні. Ключові мотиви: «жінка зраджує чоловіка-заробітчанина», «смерть робітника на фабриці в Америці». Дитячий фольклор — колискова («Гаю мені, гаю»). Обряд стащинського весілля за етапами («Спросьни», «Вогли-

ни», «Рушники», «Плешіны», «Вынцы вивуть», «Чепчіння») зафіксований у другій частині. У третьому розділі вміщено зразки народної прози: легенда («Як Ісус Христос з Петром ходили по світі»); чарівна та соціально-побутова казки («Марко багатий і Василь Небогий», «Як парубки помстилися бировуй дівці»). До видання увійшло 15 загадок. Остання частина містить відгуки чеської та словацької преси про творчість Анці Ябур. Збірник завершують «Примітки» (наведено описи весняних забав) та «Словник діалектних слів», що відображає специфіку української діалектної лексики Пряшівщини.

Пр.: Срібна роса. З репертуару народної співачки Анці Ябур із Стащина. Пряшів, 1970. 141 с.

Літ.: Мушинка М. Срібна роса. З репертуару народної співачки Анці Ябур із Стащина // Українська фольклористика. Словник-довідник. Тернопіль, 2008. С. 357.

О. Чікало

«УКРАЇНСЬКИ ЗАПИСИ ПОРФИРІЯ МАРТИНОВИЧА» (1906) — збірник фольклорних матеріалів, які зафіксував та упорядкував П. Мартинович. Представлені у виданні зразки зібрані 1876—1901 на теренах тодішньої Полтавщини (м. Лохвиця, с. Бубни, с. Вороньки, м. Вереміївка, с. Білоцерківець, с. Шахівка, м. Костантиноград, с. Мартинівка та ін.). Записи здійснені переважно від кобзарів. Книгу складають пісенні та прозові народні твори, які згруповано за репертуаром окремих інформантів (Іван Кравченко, Кирило Сайко, Грицько Гончар, Олекса Бондар, Кирило Пашковський, Іван Пересада та ін.). До праці увійшли примітки П. Мартиновича (відомості про схеми передачі усної народної творчості у кобзарському середовищі, глумачення маловідомих слів, фразеологізмів, характеристика специфіки манери виконання та ін), розповіді-коментарі носіїв традиції про власні життєві колізії, стан та уклад кобзарства (обряд «одклінщини») й ремарки щодо фольклорних творів та історичних реалій, що у них відображені. Вміщені тексти паспортизовано: вказано місце та дату запису, ім'я інформанта, а подекуди й вік. Жанри: думи — П. Мартинович називає їх «Козацькими піснями» («Про трьох братів Азовських», «Кішка Самійло», «Про Хведора Безрідного», «Про Коновченка вдовиченка», «Про

бурю на синьому морі» та ін.), псалми («Царю Христе»), необрядові пісні («Біда» — жартівлива, мотив — «Біда ходить поміж люди»; «За нашою слободою» — козацька, мотиви — «козак їде на війну», «козак прощається з дівчиною»), «Ой повій, вітре, та буйнесенький», «Ой під вишенькою», «Ой не знав козак» — історичні), жебранки («Дай, душа праведна, возмилостивитесь!»), казки («Казка про Запорозьця», «Казка про Правду», «Подарунча», «Два з торбою», «Два брати»), історичні перекази («Палій Семен», «Про кошового Гладкого») та легенди («Палій і Мазепа») (наявний мотив безсмертя — «Палій молодіє кожного разу, коли на небі молодий місяць», «Палій буде жити до страшного суду»), демонологічні оповідання («Мара», «Відьмач») тощо. Збірник видавався тричі. Вперше вийшов у десятих номерах «Киевской старины» за 1904 (№ 2—11). Тут, окрім текстів, подано передмови редактора — В. Науменка, де розкрито історію збирання, особливості публікації усної словесності, окреслено фольклорний фонд виконавців, здійснено порівняння надрукованих у зібранні варіантів із варіантами з інших видань. Вдруге записи П. Мартиновича були опубліковані окремою книгою (1906). 2001 вийшло репринтне видання (упорядник та автор післямови — Н. Малинська), а 2012 матеріали надруковано у книзі, присвяченій 155-річчю від дня народження П. Мартиновича (упоряд., прим., покажч. — О. Савчук, передм. — О. Бріцина). Записи П. Мартиновича високо оцінені в науковому світі. К. Грушевська свого часу висловила захоплення ними та склала подяку збирачеві: «Мусимо щиро подякувати П. Д. Мартиновичеві за те, що, допустивши до своєї скарбниці, він дозволив нам познайомитись хоч з поверхово з його колекціями, оцінити їх вартість і багатство їх змісту, а також дав можливість скористати з запасів свого цінного знання кобзарської справи і наблизитись до тої змістовної, барвистої й величавої традиції...».

Пр.: Українські записи Порфирія Мартиновича. К., 1906. 317 с.; Пам'ятник українському козацтву: («Українські записи Порфирія Мартиновича») / упоряд. Н.А. Малинська. К., 2001. 330 с.

Літ.: Грушевська К. Збирання і видавання дум в ХІХ і в початках ХХ віку // Українські народні думи. К., 1927. С. ХІІІ—ССХХ; Набок М. «Українські записи» П. Мартиновича і питання дослідження українських народних дум // Вивчаємо українську мову та літературу. 2007. № 16. С. 9—12; Брицина О. Знайомий незнайомиць (Порфирій Мартинович: засади збирацької практики та едиції фольклорних текстів) // Дослідники українського фольклору. К., 2008. С. 320—353; Мартинович П.Д. Українські записи: Українські записи Порфирія Мартиновича, друкована фольклорно-етнографічна спадщина, вибране листування, мартиновичезнавчі студії, вибрана мистецька спадщина, біографічні матеріали / упоряд., прим., покажч. О.О. Савчук; передм. О.Ю. Брициної. Харків, 2012. 534 с.

Г. Кравцова

УНІВЕРСАЛЬНЕ — НАЦІОНАЛЬНЕ — ЛОКАЛЬНЕ у фольклорі — поняття, що окреслюють: 1) спільне, притаманне для будь-якого представника людського роду (загальнолюдське), 2) прояв його в національній формі, в специфіці усної словесності та зв'язку з етнотрадиціями, 3) вияв локального побутування фольклору, що впливає зі специфіки місцевих умов. Н. й У. проявляється на різних рівнях і співвідноситься як окреме і загальне. У. (інтернаціональне, загальнолюдське) не може бути безнаціональним, воно завжди набуває національної форми, Кожен етнос по-своєму трактує подібні мотиви, надає свого національного колориту, розставляє ідейно-художні акценти. В усній словесності загальнолюдські цінності (пошанування предків, патріотизм, працелюбність тощо), трактуються як розпрацювання в творчості різних народів загальних тем, духовних цінностей, що проявляються в архетипах і образах, у наборі сюжетів і мотивів (класичний варіант 12 подвигів Геракла трансформується в казкові та легендарні подвиги богатирів-велетнів; аналогії у сюжетах чарівних казок — «Переможець змія», «Три підземелля», «Чарівна сопілка»; мотивах важких завдань, чудодійних предметів, вдячних звірів, жіночої хитрості, невірності; образів змія, Коцця (Костія), одноокого людодіа, молодильних яблук, живої й мертвої води та ін.). Загальнолюдське яскраво проявляється у народних баладах (зведення дівчини, метаморфози — «дівчина-пташка»,

«невістка-тополя»). Поняття «універсальне», «вселюдське» мають морально-ціннісне навантаження, яке спонукає людину до творчості, зміни існуючої реальності. Ці так звані вічні теми і вічні образи, що втілюють типові для багатьох епох проблеми, викликають інтереси у кожного нового покоління. У зв'язку з цим моральні орієнтири у фольклорі виступають як ідеали, мета діяльності, критерії людських учинків. У. та Н. важко розділити на окремі елементи, які можна однозначно зарахувати до тієї чи іншої категорії. Навіть мандрівні сюжети отримують у фольклорному фонді національну «прописку» з домінуванням останнього, оскільки запозичене мусить трансформуватися, «прищепитися» на національному ґрунті: казка про вередливу дружину в українській традиції, порівняно з перською, іспанською, італійською, німецькою свідчить про гуманніший погляд на права і свободу жінки. Національна своєрідність у фольклорі — рідна мова, в якій утілюється життя конкретного народу, його ментальності, відповідно до цих факторів колорит, пластика, інтонація творчості, її домінуючі види, роди і жанри. Н. в українському фольклорі проявляється на різних рівнях: 1) жанровому: щедрівка — оригінальний жанр, що вирізняється багатством мотивів та красою поетичного оформлення, термін власне український; унікальні у світовому фольклорі українські думи, сюжети яких пов'язані з історією народу, насичені національною специфікою; жанр оригінальний і способом виконання, і структурою, ритмікою, поетичним стилем та морально-патріотичним пафосом, героїчним естетизмом (М. Драгоманов); історичні пісні (щодо багатства і краси історичних пісень, крім сербів, українцям не дорівнює ні один із європейських народів); пісні про кохання, найоригінальніші твори української народної поезії, в яких найсильніше виступають індивідуальні риси етносу, його психіки і вдачі, вони самотні, водночас загальнолюдські «пісенно-музичні скарби, що прикрасили світову культуру здобутками людського духу» (Г. Нудьга); оригінальністю відзначаються українські казки про звірів, у них переважає простота і правдивість; своєрідними є чумацькі, рекрутські, емігрантські пісні; 2) сюжетно-тематичному (специфіка тем, сюжетів, мотивів казок про звірів, самотні українські демонологічні оповідання); 3) образному (дівчина-тополя, калина, парубок-явір;

зогуля-мати, квітучий сад — подружнє життя, образи козаків у народних переказах та оповіданнях); 4) мовно-стилістичному (перевага демінутивів, традиційні звороти й формули, милозвучність мови). В українській народній пісні закладено генотип нації, досвід її історичного й естетичного буття, код нації, її ментальні ознаки (естетизм, прагнення до гармонії з довкіллям, волелюбність, дух лицарства, возвеличення матері, жінки, емоційність, лагідність, гуманність, релігійність, повага до батьків і старших). Наша усна словесність як «витвір тисячолітньої культури» має невичерпні засоби до пізнання характеру й душі народу, це багата скарбниця, що нею українці можуть «повеличатися перед цілим світом». У співвідношенні Н. й У. визначальну роль відіграє ступінь загальності, ареал поширення того чи іншого фольклорного явища. Локальне завжди ототожнюється зі змістом «регіональне». Усе регіональне локальне, але не все локальне регіональне. Під регіональним, яке теж локальне, варто розуміти самостійність, автономність місцевого. До локальних належать обрядові пісні: ринд зівки, чи ломкавки, на Яворівщині, бойківські пастуші ладканки, приурочені до першого вигону худоби, поліські «кустові пісні», гуцульські «примівки; історичні пісні про Довбуша, Кармелюка, співанки-хроніки, емігрантські, стрілецькі та повстанські пісні. За фольклорними збірниками можна простежити тенденцію формування в усній словесності того чи іншого жанрового складу творів, що побутують у певній місцевості, теми, сюжети, мотиви, образи. Незалежно, в якому регіоні записано фольклорні твори, у них проявляється загальноукраїнська спільність, повторюються стійкі традиційні компоненти, загальні формули, які скочують прояв локальності. Найширше проявляється локальне у місцевій специфіці різних версій. У способі опрацювання універсальних тем особливу роль відіграє творчий геній як індивідуальний, поодиноких творців, так і колективний — цілої нації.

Літ.: Грушевський М. Інтернаціональне і національне // Грушевський М. Історія української літератури. К., 1993. Т. 1. С. 349—368; Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору // Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці. Львів, 2005. С. 15—43; Сокіл Г. Тріада «універсальне — національне — локальне» у фольклорі // Українська фольклористика в Галичині кінця ХІХ — першої третини ХХ століття. Львів, 2011. С. 74—106.

Г. Сокіл

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан (близько 1595 — 27.7.1657) — визначний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України (1648—1657). Засновник Української гетьманської держави. Народився у родині українського шляхтича М. Хмельницького. Припускають, що місцем його народження був хутір Суботів, неподалік від Чигирини. Початкову освіту здобував у школах Чигирини та Києва. Згодом продовжував навчання у Львівському єзуїтському колегіумі. Після 1618 вступив до Чигиринської сотні реєстрового козацького війська. Брав участь у Цецорській битві 1620, в якій загинув його батько. Відзначився у національно-визвольному повстанні під проводом П. Павлюка та інших бойових діяч. 1648 Х. обрано гетьманом. Очолив битву під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями (1648). Уклав міждержавний договір між Україною та Росією (1654). Налагоджував відносини з різними державами — Швецією, Молдовою, Австрією. Проте раптова смерть гетьмана зупинила його діяльність, спрямовану на об'єднання українських земель. Похований в Еллінській церкві в Суботіві. Х. виступає фольклорним персонажем у різних жанрах. У деяких народнопоетичних творах ідеться про незвичайне народження героя (дитину знайшли дід та баба, служниця Чаплінського, козак). Інші варіанти містять тлумачення походження прізвища (хлопчика знайшли в хмелю). Розкриваються причини втечі Х. на Запорозьку Січ: 1) особисті (викрадення дружини); 2) національні (поневолення шляхтою українського народу). Активно побутує сюжет думи про боротьбу Х. і Барабаша, основу якого складає соціальний та національний конфлікт. Останній викрав козацькі права («вольності»). Х. постає хоробрим воїном, який бореться із зовнішніми ворогами («Знай, ляше, по Случ наше»). Він ідеалізується: «Попереду козак Хмель на воронім коні». Визначні події періоду визвольної війни 1648—1654 знайшли відображення в думі «Перемога Кор-

сунська», «Хмельницький і Василій Молдавській». Героїчну постать Х. оспівано у пісні «Чи не той то хміль» — про битву під Жовтими Водами. В іншій наголошується: «Ой послав Бог Хмельницького, став-но він гетьманом, Під Жовтими Водами». За деякими творами, гетьман учиняє справедливі суди над «усякими зрадниками», «винуватцями». Він обдаровує своїх підданих різними винагородами за військові заслуги. У циклі наявні мотиви смерті героя та його втаємниченого поховання в церкві-мурованці в Суботіві, наруги над могилою і тілом Х. (вороги спалили, козаки перепоховали). Деякі твори повідомляють про заховані скарби гетьмана: а) у церкві в Суботіві, б) на садибі; в) у підземних льохах. Виявлено також мотиви, пов'язані зі слідами перебування героя на території: 1) «Суботів засновано в суботу. Од Богдана ж воно пішло»; 2) плавня біля Капулівки, в якій він проживав, має його ім'я; 3) гора в Чигирині зветься Богдановою, бо на ній знаходилась гетьманська резиденція.

Пр.: Записки о Южной Руси: В 2-х т. / изд. П. Кулиш. К.: Довіра, 1994. Т. 1. С. 114—115; 166—172; 271—276; Историчні пісні / упоряд. І. П. Березовський та ін. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 1067 с.; Историчні перекази українців / збір. та опрацював В. Сокіл. Львів, 2003. С. 122—132.

Літ.: Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. Львів, 2003. С. 127—136; Снігурьова Л. Українські народні історичні пісні: поетика тексту. Сімферополь: ВД «АРІАЛ», 2011. 232 с.

В. Сокіл

ЦАР Михайло (11.09.1846, с. Підберізіці, тепер Пустомитівського р-ну — 09. 04. 1920, Мавковичі, тепер Городоцького р-ну Львів. обл.) — греко-католицький священник, фольклорист, громадський діяч, публіцист, літератор. Закінчив академічну гімназію (1867), Богословія (1872) у Львові, а також 7 семестрів філософського факультету Львівського ун-ту. Працював у с. Яричів (1873—1876), Сорочки (1876—1883), Курники (1883—1884), Гумець (1884—1889), Мавковичі (1890—1920) на Львівщині. У студентські роки записував обрядовий фольклор здебільшого у родинному селі. 152 весільні пісні з обрядами опубліковано у «Славянському альманасу» (1879) у Відні. Серед них 43 тексти стосуються ритуалу «Переносини» («Ладі! Ладі! Ладі! Гостеньки, сидіте»), до короваю 38 пісень («А в суботоньку на підвечірненьку година»), 24 — до

вінкоплетення («Приїхали, Марусенько, паничі»), 20 пісень до посагу («Ой де сі діла, де сі поділа Марусенька звечера?»), 12 — до обряду «Придани» («Слідом, матінко, слідом») та ін. Подано поодинокі пісні до таких старовинних весільних етапів, як «словини», «друщини», «свашини». З календарно-обрядових фіксував гаївки, колядки і щедрівки. Гаївки «Коструб», «Роман», «Явір» надруковані у «Зорі» (1880). Близько 20 пісень весняного циклу В. Гнатюк помістив у збірці «Гаївки» (1909). З них двохорові — «Мости», «Качурик», «Галя», «Чорнушка», «Жінка на торзі»; однокорові з іграми — «Дівочька краса», «Огірочки», «Вербовая дощечка» а також гаївку про часові параметри виконання цих обрядових пісень («Моя мила гаїво, Ой жеж тебе тільки! В неділю сі зачила, В вівторок сі скінчила»). Гаївки любовної тематики ввійшли до циклів «Три парубки і три дівчини» («Ой ніхто там не бував») і «Дівчина пасе качку» («Ой гої-гої, і Ладі»); окрему групу склала жартівлива пісня про «воробляче весіле» («Ой див, див і Ладі»); риндзівка про заручену дівчину («Там Марусенька сад підмітала»). У збірнику «Колядки і щедрівки» (1914) опубліковано народні твори для парубка з головними мотивами «парубок стріляє змію» («Ой там в полі смерека стоїт»), «поворот парубка з війни» («А в неділеньку рано заграно») і «парубок плине по фелони» («Там в чистім полі явір стоїт»). До останньої подане віншування («Не лінуї сі, гречний паничу, встати, нам за щедрі дати»). Окремі фрагменти із зібрання Ц. з Підберізіців подав В. Гнатюк до варіанту «Чудо з пшеницею» — про втечу Божої Матері з Дитятком. Цей текст відрізняється від інших кінцевими рядками про нічліг Пречистої в лісі, де «з леду вогню вона викресала, зі снігу свічку виточила». Місцем запису зимових обрядових пісень, крім Підберізіців, значиться ще Вербиця Жовківського повіту. Кілька весільних пісень з архіву М. Царя опублікувала М. Шубравська у збірнику «Весільні пісні» (1982) — «Під вікном терен тешут» (розплітання коси), «Ой де ж бо ви, два соколоньки, бували» (посад), «То не вінонько тоне» (покривання молодої). Добірка фольклорних записів Ц. зберігається в рукописних фондах ІМФЕ ім. М. Рильського у Києві.

Пр. Народні обряди весільні, списані в Підберізіцях коло Львова // Славянський альманас. Відень, 1879. Ч. 1.

С. 74—118; Гаївки / збір. В. Гнатюк // Матеріали до української етнології. Львів, 1909. Т. 12. С. 19, 44, 55, 60, 69 та ін.; Колядки і шедрівки / збір. В. Гнатюк // Етнографічний збірник. Львів, 1914. Т. 35. С. 35; Т. 36. С. 27, 66, 132. Весільні пісні: у 2-х кн. / упоряд., приміт. М. М. Шубравської. К., 1982. Кн. 2. С. 76, 165—166, 345.

Літ.: Блажейовський Д. Історичний шематизм Львівської архієпархії. К., 2004. Т. 2: Духовенство і Релігійні згромадження. С. 59; Пакун М. Цар Михайло // Українська журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника. Львів, 2013. Вип. 20. С. 536—537; Центральний державний історичний архів у Львові. Ф. 201 в. Од. зб. 952. 31 арк.

Г. П. Сокіл

ЩУРАТ Василь Степанович (24.08.1871, с. Вислобоки, тепер Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл. — 27.04.1948, Львів) — український літературознавець, поет, перекладач, фольклорист. Дійсний член НТШ (1907); голова НТШ (1919, офіційно з 1921—1923); академік АН УРСР (1929). Навчався у Львівській академічній гімназії. Закінчив філософський факультет Віденського ун-ту (1892—1896). Одержав ступінь доктора наук (1896). Працював учителем гімназій у Станіславі, Перемишлі, Бродях. Був першим ректором Українського таємного ун-ту (1921) у Львові. 1922—1936 — директор жіночої гімназії. Після 1939 працював професором Львівського ун-ту та директором Наукової бібліотеки АН УРСР. Перші публікації фольклорно-етнографічних матеріалів Щ. появились у часописі «Народ» за 1890 («Обжинки», «Святий вечір у Грибовичах під Львовом»). У них разом із описом обрядів подано пісні («Ми колом ковали, нивойки дожинали», «Попід село весело, бо ми вінок несемо», «Йа в нашого пана, мальована брама, золотая приспа»). Колядки з Грибович, адресовані дівчині, представляють весільні мотиви: дівчина береже яблуко для милого («Там в саду, стоїть яблонька зелена»), милий знаходить воли, які згубила дівчина («Там Марисейка волойки пасла»); для парубків («Йшов Івасейко через лісочок», «Пас Івасейко вороного коня»); з хліборобськими мотивами призначені для господарів («Чий то ми плужок найраньше вийшов», «В господарейка на подвірейку»); з біблійно-релігійним мотивом «Мати Божа купає свого Сина в річці Йордані» — «На річечці, на йорданській» («щедра»). Із прозо-

вого фольклору Щ. зафіксував у Кобиловолках легенду про Юду, яку І. Франко переслав М. Драгоманову, зазначивши цікаві відмінності усного твору в порівнянні з книжними версіями. Цей же варіант у запису Щ. опублікував В. Гнатюк у збірнику

«Галицько-руські народні легенди», а також народний твір «Тропар» у розділі «Жартівливі легенди і сатири на святі теми». Добірку народних пісень із Поділля згодом надрукував О. Дей. За жанровим окресленням — це хрестинні пісні, балади з сюжетними типами «Тройзілля», чарування, втеча підмовленої дівчини зі спокусниками, попередження інцесту та ін.; пісні про кохання, родинно-побутові пісні, жовнірські, жартівливі. Щ. поєднував практичний і теоретичний напрями вивчення усної словесності. У статті «Глагілки і риндзівки» (1910) дослідник висловив власні міркування щодо номінації цих пісень (гаївка — від церковнослов'янського глаголаши, у значенні співати, відтак — глаголойка (як співанойка). Походження назви риндзівки Щ. виводив з литовського ringo (волокіта, поневіряння). Низку розвідок («Пісня про повстання Мартина Пушкаря» (1920), «Зачаровані гроші: фольклористична студія про інклюзив» (1893) та ін.) Щ. поміщав у різних часописах. Неопубліковані матеріали Щ. зберігаються в його архіві у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України. Це фольклорні матеріали з Тернопільщини. У фонді є 309 пісень, серед них пісні про кохання, родинно-побутові балади — про чарування («Ой мала вдова єдного сина»), «А ві Львові на риночку»; про спокусника дівчат Джурила («Їхав Джурило ланами»), жовнірські пісні («Ой там в лісі на орісі», «З тої гори високої вітер повіває»), коломийки. Є добірка сороміцьких коломийок з Яворівщини, кілька з Кобиловолк, що становить 287 одиниць. У фонді Щ. знаходяться записи обрядових дій, прислів'їв, приповідок, виписки до конспектів лекцій з фольклору України.

Пр. Святий вечір у Грибовичах під Львовом // Народ. 1890. № 6. С. 82—84; Обжинки // Народ, 1890. Ч. 17.

С. 263; Глагілки і риндзівки // Діло. 1910. Ч. 95. С. 6—7; Пісня про повстання Мартина Пушкаря // Записки НТШ. Львів, 1920. Т. 129. С. 95—105; Фольклорні записи — етнографічні матеріали з Папірні // ВР ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. Ф. 206. Од. зб. 398. П. 9. 45 арк.; Сороміцькі пісні. Б. д. Яворівщина. Ф. 206. Од. зб. 401. П. 9. 287 арк. та ін.

Літ.: Кошелівець І. Щурат Василь // Енциклопедія українознавства / Львів, 2000. Т. 10. С. 3921—3922; Мороз М. Василь Щурат (до 100-річчя від дня народження) // Народна творчість та етнографія. 1971. № 5. С. 81—86; Дей О. І. Спілкування митців з народною поезією. К., 1981. С. 153—189; Сокіл Г. Українська фольклористика в Галичині кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. Львів, 2011. С. 285—290.

Г. Сокіл

Vasyl Sokil [the project supervisor]

MATERIALS TO FOLKLORE ENCYCLOPEDIA

4th issue

In the following collection of materials for the «Encyclopedia of Ukrainian folklore» are presented articles on various aspects: personalities, mostly little-known ones, folkloric characters

(mythological, historical, and fabulous). Genres of oral literature, theoretical development, and traditional texts' means of poetry are represented there. In addition, information about individual collections, magazines, and academic institutions engaged in the study of folklore is contained.

Keywords: folklore encyclopedia, personality, character, genre, edition.

Vasyl Sokil [руководитель проекта]

МАТЕРИАЛЫ К ФОЛЬКЛОРИСТИЧЕСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ

Выпуск 4

В очередном сборнике материалов к «Фольклористической энциклопедии Украины» представлено статьи относительно разных аспектов: персоналии, преимущественно малоизвестные, фольклорные персонажи (мифологические, исторические, сказочные). Репрезентированы жанры устной словесности, теоретические разработки, художественные средства народных произведений. Размещено ведомости об отдельных сборниках, журналах, а также научно-образовательных организациях, которые занимаются исследованиями фольклористики.

Ключевые слова: фольклористическая энциклопедия, персоналия, персонаж, жанр, сборник.